No. १४५९

Title जागदीशी शिरोमणि टीका

Author म. म. जगदीश भट्ट

Extent ४८ Age

Subject न्याय शास्त्रं

ज्ञानदीपूरी प्रिरोमणीटीका

८८ पत्र

१४५९

श्लो ६७०

१३४०

शि·टी·अग·

१

॥श्रीगणेशाय नमः॥ लक्षणे इति व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणत्वगर्भस्यानुमि
तिलक्षणस्य नाशः तथा निश्चयत्वेनानुमितिहेतुत्वं विनाऽसंभवादिति भावः। पक्षधर्मिकव्याप्यवत्तानि
श्चयत्वावच्छिन्नहेतुताघटितलक्षणस्योपाद्यातस्कन्नमुरुः लिंगधर्मिकपरामर्शसंग्राहकस्याथ तत्ते
स्या यथार्थमूलस्य संदर्भविरोधापत्तेः अविवक्षायां हेतुमाह अव्यापकत्वादिति यत्र व्याप्यस्यानुभवा
देवानुमितिस्तत्रैव व्याप्तिस्मरणस्यासत्वादिति भावः। अवच्छेदकत्वाघवस्यासंभवादाह त्रयमिति
यद्यपि त्रयमेतत्पत्रस्यापि ज्ञानद्वयस्य काचित्करमनुपस्थितिस्मरणेऽपत्रस्यापि च विशिष्टज्ञान
स्य क्वचिद्द्वयमनुपस्थितिः संभवतीत्यकिंचित्करमेव कारणतायां क्वचित्कत्रयमोपस्थितिवं
तथाप्येतद्द्वयरूपेणैव मूले कल्पना लाघवं गम्यमित्याशयः। ननु ज्ञानद्वयं न परामर्शहेतुः पक्ष

१

नी२

धर्मताज्ञानस्यानुसर्वैज्ञातयात्वात्तथा च परामर्शहेतुत्वेनेत्यादि मूलासंगतिरतोभावार्थमाह परामर्
र्शहेतुत्वेनेति ईदृशज्ञानं व्याप्यतावच्छेदकप्रकारेण व्याप्तेः पक्षधर्मतायाश्च ज्ञानं कल्पनालाघवं
व्याकरोतीति तथा चेति अतिरिक्तस्य विशिष्टज्ञानरूपस्य धर्मिण इति कल्पनानपेक्षेति योजना ।
आलोकत्वेनेति पक्षधर्मताग्रहस्य व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकत्वसंपत्तये उक्तत्वादिः परित्यागः ।
यद्धर्मावच्छिन्नेनेति न च येन रूपेण व्याप्तिज्ञानमित्येव सम्यक् कृतं म[illegible]वच्छेदकत्वप्रवेशेति वाच्यं ने४
यत्र धूमत्वसामानाधिकरण्येन व्यभिचारस्य व्याप्तिश्च ग्रहीतत्र धूमत्वप्रकारेण पक्षधर्मत्व
नी२ ज्ञानं तत्र[illegible]प्यनुमितिप्रसंगात् अवच्छेदकत्वप्रवेशे तु धूमत्वसामानाधिकरण्येन व्यभिचारग्र
हे तदवच्छिन्नव्याप्तिग्रहानुत्पत्त्यै नानुमितिप्रसंभवादिति भावः । वह्निव्याप्यो धूमो धूमवांश्च पर्वत

॥२॥ इत्येकज्ञानादप्यनुमितिः। परैरंगीकारादाह द्वित्वमिति। कल्पनालाघवस्यासंभवादाह अवछेदकेति—
2 व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानत्वमपेक्ष्य व्याप्तिज्ञानत्वस्यावच्छेदकस्य शरीरलाघवादि
त्यर्थः। असंभवादिति तथा च स्वनियततादृशज्ञानसत्ताकत्वमेव व्याप्तिज्ञानस्य तादृशज्ञानोप
जीव्यत्वमिति भावः। नन्वेतावता व्याप्तिज्ञानस्यानुमितौ हेतुत्वलाभेऽपि परामर्शस्य किमायात
मतस्त्राह एवं चेति। अतिप्रसंगभंगायेति व्याप्तिज्ञानमात्रादप्यनुमित्युत्पत्तेर्वारणायेत्यर्थः। कारणां
तरमिति गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकताकधर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानरूपं इत्यर्थः। अनुमितिः पू
र्वं व्याप्तिज्ञानस्य सर्वैर्सिद्धत्वात्तस्येत्यादिमूलासंगतेराह सिद्धस्येति विनैव भावार्थं सत्सुखत
एव परामर्शहेतुताभिप्रायेण व्याचष्टे यद्वेति व्याप्यप्रकारकं [illegible]मिति व्याप्यत्वज्ञानमित्यत्र व्या

स्वत्वपदस्यव्याप्यवच्छिन्नप्रकारताकपरत्वादितिभावः। नन्वितियद्यपिपक्षधर्मताग्रहोनपरामर्शमा
त्रेहेतुर्व्यभिचारादतस्तदन्यथानुपपत्त्याज्ञानद्वयं वाच्यं तथापिधूमवान्पर्वतइत्याकारस्यपक्षधर्म
ताज्ञानस्यापिकिंचिद्विशेषणज्ञानादिविधयापरामर्शहेतुत्वात्तदभिप्रायेणेदं तस्यैवज्ञानद्व
यस्यैव उक्तौ नन्वित्यादिमूलग्रंथे विशिष्टज्ञानेतितथाचविशिष्टज्ञानेज्ञानद्वयस्यकल्पकत्वमे
वोपजीव्यत्वमितिभावः। ननुपरैर्यदिविशिष्टज्ञानानान्यथानुपपत्त्यैवज्ञानद्वयंस्वीकृतंतदात
3 स्याश्रयादिदोषस्यासंगतिरनुमितेःपूर्वंज्ञानस्याभ्युपेयत्वादतआह स्वसंवेदनेतिस्वात्मकं
संवेदनंतत्सिद्धंतेनप्रमितंतथाचस्वप्रकाशरूपंज्ञानद्वयमेवतत्रप्रमाणं ननुविशिष्टज्ञाना
न्यथानुपपत्त्यातदभ्युपेयमितिभावः। नन्वेवंपरामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वादित्यादिनाग्रयुक्तं

मावश्यकत्वं विरुध्येतात आह आवश्यकत्वं चेति तथा च न्यायमतानुसारेणैव परामर्शहेतुत्वस्यो
पपत्तेरिति भावः। अस्तिद्धिमिति अनुमितेः पूर्वं विशिष्टज्ञानस्यासिद्धिमित्यर्थः। मूले धूमत्वास्याधार
ताधर्मदर्शनं धूमत्वरूपव्याप्यतावच्छेदकधर्मदर्शनं तच्च व्याप्तिरंशस्य निरासद्वारोपयुक्तमभेद
प्रत्ययइति वस्तुगत्या यो व्याप्यस्याभेदो व्याप्यत्वं तद्घटितप्रत्ययस्येत्यर्थः। पक्षधर्मतांशे व्याप्तिप्रका
रकज्ञानस्य परामर्शत्वाद्व्याप्याभेदप्रकारकस्याभेदसंसर्गेण व्याप्यप्रकारस्य वा ज्ञानस्यात
थात्वविषयाकृता संगतिरितिध्येयं व्याप्याय मिति पदस्य पक्षधर्मत्वाविषयकत्वे परामर्शत्वा
संभवात्स एवेत्युत्तरग्रन्थेन संगतिरसिद्धितादवस्थ्यं चालोच्य व्याचष्टे पक्षतावत्तीति पक्षवोधमद्
त्यर्थः। संसर्गमर्यादया पक्षवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वादिति ध्येयं न्यूनतां परिह

रतिलाघवादितीतिननुमन्त्रधूमः पर्वतवृत्तिरितिज्ञानसहकारिण्यावह्निव्याप्तिगोचरोद्बुद्धसंस्कार
प्रत्यासत्त्यापर्वतवृत्तिधूमो वह्निव्याप्य इत्याकारकं प्रत्यक्षं तत्र पूर्वं व्याप्तिज्ञानाभावादनुमितिस्या
न्न च संभवात् परामर्शोत्पादो न तु पूर्वं इत्यत आह स्मृतिहेतुत्वादिनामितिसंस्कारेण प्रत्यास
त्तिस्तया सतिविशेषणगोचरानुद्बुद्धसंस्कारादपि तद्विशिष्टप्रत्यक्षोत्पत्तेः। किंतु ज्ञानमेवतथे
तिनव्यानामंते धूमः पर्वतवृत्तिरितिज्ञानसहकाराद्वह्निव्याप्योधूम इति स्मरणादेवपदापराम
र्शसंभावनीयत्वादेवानुमितिः स्यान्मयीसत्त्वाभावादनुमितिरेव जायते न पुनः परामर्श इति भावः
मूले पर्वतीयधूम इत्यस्य पर्वतवृत्तितयागृहीतधूम इत्यर्थः। तेन प्रथमं व्याप्तिधूमत्वयोर्वैशि
ष्ट्यानेऽपि पक्षधर्मत्वाभावान्नुविशिष्टपरामर्शोत्तमः। व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहिनः पर्व

५ तो वह्निव्याप्यधूमवानिति ज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वमिति मते मूलोक्तस्थलासंकीर्णं तदप्युपदर्श-
यति यत्र प्रथममिति पक्षोपाद इति पूर्वं तत्र हेतु यदैव धूमे व्याप्तिवैशिष्ट्यधीस्तदैव पक्षवृत्तित्वस्यापि
ग्रहसंभवान्मूलोक्तस्थलासंकरः स्यादिति भावः। गृहीतेपक्ष इति पक्षविशेष्यकेपि व्याप्यत्वात्मक
परामर्शे पक्षज्ञानं हेतुः संयोगाद्यात्मकस्य पक्षवृत्तित्वस्य प्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य हेतु-
त्वादिस्यापि व्याप्यगृहीतइत्युक्तं नन्वन्तरकाले धूमत्वादिवैशिष्ट्यभानव्यवच्छेदस्य प्रकृतानुप-
युक्तत्वात् प्रथमत इत्युक्तिर्निष्फलेत्यत आह प्रथमत इतीति नन्वुक्तरीत्यानुमितेः पूर्वं परा-
मर्शसंभवेप्यनुमितौ न तत्र हेतुत्वं किंतु ज्ञानद्वयस्यैव तथात्वं प्रागुक्तकल्पनालाघवादत
आह एवं चेति तत्त्वेन व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानत्वेन गुरुणेति कल्पनाक्रियायाश्च मितयाचनु

रुतरं धर्मिद्वयावच्छेदेन पदन्नन्यथासिद्धत्वकल्पनं तदपेक्षत्वर्थः तेन धूमत्वेन व्याप्तिज्ञानत्वं धूमत्वेन
पक्षधर्मताज्ञानत्वं च पक्षधर्मिद्वयं तस्य व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानत्वापेक्षया लघुत्वेपि नासंग
तिः कल्पनायाश्च गुरुत्वं कारणतावच्छेदकतयोपयोगो ध्वंसं एवमुत्तरत्र लाघवमपि कारणतासं
पादकत्वेनैव द्रष्टव्यं यत्तु परे त्वविधूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं वाच्यमतस्तत्रावच्छेद
कत्वप्रवेशेन विशिष्टज्ञानत्वापेक्षया गौरवमिति तत्तुच्छं तावतापि धर्मिद्वये गुरुत्वापादकासंग
तेः धूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिज्ञानत्वेन हेतुतावादिनां मते विधूमत्वप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेने
व हेतुतया तत्र विशिष्टज्ञानत्वापेक्षया गुरुत्वासंभवात् गुरुधर्मघटितं पदद्वयं तदवच्छेदेन त्वर्थ ६
करणान्वयेनापि दोषद्वयस्याप्यातुः ननु धर्मिद्वयावच्छेदेन हेतुत्वकल्पने यादृगो रवं तदेकस्यापि गौरव

नन्वविशिष्टज्ञानस्य व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहि निष्प्रकारकत्वेनैव विनिगमनाविरहात् यद्व्याप्योभयवैशिष्ट्यावगाहि निष्प्रकारकत्वे नादहेतुत्वं वाच्यं तथा च कारणताद्वयापत्तिरतो
गुरुतरयोरपि विशिष्यमाणे व्याप्यत्वपक्षधर्मतयोरेकेन हेतुतेव लघीयसीत्यत आह विनिगमनेति । एतस्य माणे व्याप्यत्वपक्षधर्मतयोरपि प्रत्येकरूपेणाहेतुत्वे विनिगमकाभावादित्यर्थः तथा
चानयोरेकभेदेन कारणताद्वयं तत्त्वावश्यकमतो लघुरूपाभ्यामेव तथात्वमुचितमिति भावः नव्यमीमांसकस्य कल्प्यमिति तथा चानन्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववर्तित्वस्याप्युभ
यमते कल्प्यत्वेन लघुधर्मावच्छेदेनैव तत्त्वात् कल्पनौचित्यादिति भावः व्यभिचारादिति नच व्याप्यमते धूमलिङ्गकपरामर्शाव्यवहितोत्तरानुमितिप्रत्येव धूमलिङ्गकपरामर्शत्वे

ज्ञानद्वयस्य हेतुत्वमस्त्वतस्तदपि दूषयति गृह्यमाणेति न च व्याप्तिग्रहद्वयकारीभवद्धर्मप्रकारकपक्ष
धर्मताज्ञानत्वेनैव सम्यगवच्छेदकत्वप्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यं यत्र धूमत्वसामानाधिकरण्ये
न व्याप्तिर्व्यभिचारस्य पक्षोत्तरं धूमत्वेन पक्षधर्मताया ग्रहस्तत्रानुमितेर्वारणाय तन्निवेशादेव
मुत्तरत्रापीति भावः। ज्ञातिगौरवादिति व्याप्यत्वावच्छेदकत्वादिप्रवेशेन विशिष्टज्ञानत्वादिअपेक्ष
योरुभयधर्मद्वयस्य गुरुत्वादिति भावः। नन्वगुरुरूपेणापि गृह्यमाणव्याप्यत्वावच्छेदकताकेत्याद्येक
5 तररूपेणैव हेतुत्वं निश्चितायतिरिक्तत्वात्त्वनु लघुनापि व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानत्वे
न संदिग्धव्यभिचारकत्वादत आह विनिगमनेति प्रत्येकमुत्तरधर्माभ्यां हेतुतायां विनिग
मनाविरहादित्यर्थस्तथा च लाघवादिप्रतिसंधानशून्याया एव व्यभिचारशंकापाः कारण

न हेतुतापाबाध्यत्वात्सन्निकृष्टधूमस्य लोपानुमितेरतादृशत्वे कथं व्यभिचार इति वाच्यम् । आलोकाद्यलिङ्गकानुमितिसामान्यं प्रत्येव न्यायमते धूमलिङ्गकपरामर्शत्वेन
हेतुत्वमित्याशयेन व्यभिचारस्य तत्रोपन्यासात् । वस्तुतस्तु अव्यवहितोत्तरत्वस्य स्वत्वाद्यघटितत्वेनानुगतस्य दुर्वचत्वात् धूमलिङ्गकवह्न्यनुमितिसामान्यं प्रत्यनुगतत्वेन परामर्श
स्य न हेतुत्वं किंतु पक्षस्य पक्षसाध्यमेनैव हेतुतावच्छेद [illegible] त्वेनानुगतत्वेनैव एकैकशो व्यभिचारेणापि तादृशाभावस्यैवास
निकृष्टधूमलिङ्गकानुमितौ धूमलिङ्गकपरामर्शस्य व्यभिचारो दर्शितः । विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्याः कार्यजनकत्वमिति नियमस्यैव वा व्यभिचारेणात्यर्थमिति युक्तम् ५

मं॰ दी॰

ताग्रहविरोधित्वात् संदिग्धव्यभिचारकेनापि विशिष्टज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं गुरुरूपधर्मेऽप्यास्येदेन हेतु
त्वद्रूपापि तोयात् अपुत्वादिति भावः। न च तथापि व्याप्यपदेतोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेनैव वपद्दे
व्याप्योभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेनापि हेतुत्वविनिगमकाभावात् कारणताद्वयमावश्यक
मिति वाच्यं तथापि गुरुप्रमाणेऽप्यपुरुषप्रकारकरूपापि सत्तापावच्छेदकलाघवात् व्याप्तिविशिष्टवै
नै ५ शिष्ट्यावगाहिनिश्चय ... त्वैकरूपेणैवास्माभिर्हेतुतायाः स्वीकर्तव्यत्वाच्चेति भावः। स्वतः
स्वमतं निरस्यति मीमांसकः। यच्च धूमे वह्निव्याप्यत्वं पर्वते च धूमवत्तामात्रं प्रागनुभूतं न तु वह्नि
व्याप्यधूमवत्त्वं न च सा पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानित्येवं न स्मृतिः कारणस्य विशिष्टानुभवस्य
बाधात् किं तु धूमो वह्निव्याप्यो धूमवांश्चायं पर्वत इत्येव स्मारणामिति तत्र तस्यानुमितौ ज्ञानद्वय

स्यसत्वात्त्वव्यभिचारः। किंतु परामर्शस्यैव व्यभिचार इति भावः। धूमांतर इति इदं च विशेषणीभूत
स्य धूमत्वस्य संनिकर्षसंपत्तये न तद्व्यक्तिवृत्तीति असन्निकृष्टो यः पर्वतादिस्तदीयधूमवृत्तौ सर्व्वैः
व्याप्त्यनुमितीति तत्पर्वतवृत्तिधूमो वह्निव्याप्य इत्यनुमितिसंभव इत्यर्थः तथा चोक्तानुमित्या
त्मकान्नधूमविशेष्य कज्ञानमर्षादेवासंनिकृष्टधूमस्थले स पर्वतो वह्निमानित्यनुमिति
र्भविष्यतीति भावः। धूममात्रेति तथा च विशेष्यसन्निकर्षाभावान्न धूमत्वधर्मिकस्य वह्निव्या
प्तिज्ञानाप्यत्वानुभवस्यासंभवान्न धूमविशेष्यकोनुमित्यात्मकः। परामर्शीयसंनिकृष्टस्थ
ले तु घट इति भावः। तत्रापि धूमांतरस्य संनिकर्षे तत्पर्वतीयधूमवृत्तिधूमत्वं वह्निव्याप्तिव्या
प्यमिति ज्ञानस्य तस्यासंभवस्तत्पर्वतीयधूमस्यासंनिकृष्टतया धूमत्वस्य चाप्रत्यक्षतया ज्ञस्य

6

दद्युद्गिा।१

विषयत्वायोगादित्याह तत्र भक्तिरिति त्वेति शरीरात्मिस्यादिपदोत्मनः संग्रहः। असुदास इति अन्यथा मा

नसान्यत्र कर्मफलोपहितकरणत्वपर्यवसितस्य प्रमाणान्तरस्य रूपापादकस्य शरीरादावसत्वेनोक्तत

र्कस्य मूलशैथिल्यापत्तेरिति भावः। असाधारणत्वं चात्र अनुभवत्वव्यापककार्यतानवच्छि

न्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वं कारणता चात्र विषयतापनवच्छिन्नायाह्यते न स्वसमाना

धिकरणत्वावच्छिन्नं प्रति विषयविधया शरीरादेर्हेतुत्वेपि नोक्तदोषः चाक्षुषत्वादिरूपतादृशजा चक्षुरादेस्तु४

ष्ठा२ त्यवच्छिन्नं प्रत्येव चक्षुरादिकाहेतुत्वेपि शरीरादेरसुदासः। न चानुभवत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नका

र्यत्वं प्रत्येव तद्वारणसंभवः। संस्कारवारकस्य प्रमोनानुपपत्तेरिति मूलस्य प्रमापदस्यैव वैयर्थ्यापत्ते

स्तद्वैशद्यादिति भावः। आलोकाकादीति चाक्षुषादौ व्यापारद्वारा कारणत्वेप्यालोकादेर्नेतत्र करणत्व

देनाजनकत्वापात्तदर्शनेनासिद्धिः ज्ञानवृत्तीत्युपादानात्संयोगत्वाद्यवच्छिन्नं प्रतिद्रव्यत्वा३

मानत्ववत्तस्तत्रेव्यभिचारवारणाय विषये: प्रमात्वंगतेरिति नचैवं शरीरस्यापि स्वेतरप्रमाणासहका
रितयोक्तविशेषणादेवमुदासंभवादसाधारणपदस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यं स्वावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रा
प्रमाकरणतयानिरूपितं यत्कार्यत्वं तदवच्छेदकीभूतमानसावृत्तिजातिमदवच्छिन्नकार्यतानिरूपित
कारणताशून्यत्वस्यैव प्रमाणंतरासहकारीत्वेनेन विवक्षितत्वात् तस्य च शरीरादावप्यनपा
यात् अत्र चक्षुरादेरपि स्वजन्यतावच्छेदकीभूतचाक्षुषत्वादिजात्यवच्छिन्नं प्रतिजनकतया दृष्टांता
भरतोः सिद्धिरतो ंतं जातिविशेषणं न चोक्तासिद्धिवारणाय स्वेतरप्रमाणजन्यतावच्छेदकत्वेनैव
जातिविशेषणत्वमिति वाच्यं सर्वेषामेव चक्षुरादीनां स्वेतरचक्षुरंतरजन्यतावच्छेदकीभूतं यच्चाक्षुषत्वं त
दवच्छिन्नं प्रतिजनकतया दृष्टांतासिद्धिनादवस्थापत्तेः मानसावृत्तिपदं त्वापादकस्य पदस्याप्युपग

कारणत्वं चेह विषयत्वादिधर्मानवच्छेद्यं ग्राह्यम् तेन शरीरस्यापि प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति विषयत्वादिना हेतुत्वेपि नासाधारणपदस्य वैयर्थ्यम् १ ७

चैत्रादिशरीरजन्यतावच्छेदकजातेः प्रामाणिकत्वे पुनरेकरीत्यन्ननानावृत्तित्वेन ज्ञानवृत्तिजातिर्विशेषणीया २

तत्वसंपत्तये मन्यथाख्यातस्यलौकिकत्वानुकारत्वावच्छिन्नं प्रत्येवव्याप्तिस्मरणादेर्हेतुत्वानैयायि
केरभ्युपगमेननिरूढकारणताशून्यत्वस्यतत्रासंभवादितिध्येयं ॥ स्मृत्युपधायकसंस्कारस्यापि
निरूढत्वात्साधारणमनःसहकारितयानत्रव्यभिचारस्यवारणायमूलेप्रमाणमिति आत्मसुखादि
संनिकर्षेव्यभिचारस्यवारणायवहिर्गोचरेतिइत्यंचइदंव्याप्तिस्मरणंयपनुभवत्वव्याप्यकरण
तावृत्तिजातिमवच्छिन्नकार्यं प्रत्यत्वेसतिस्वावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रमाकरणतानिरूपितकार्यतावच्छेद
कीभूतमानसत्वानावृत्तिजात्यवच्छिन्नकार्यतावृत्तिपोगिककारणताशून्यत्वेचसतिवाहिर्गोच
रप्रमित्युत्पादकंस्यात्तत्तदाभानसान्यप्रमायाः फलोपहितकारणंस्यात्तुचक्षुरादिवैंइतिसमुदिता
र्थः । नचानुमित्यादिकारणतायांदोषव्याप्तिरितिवाच्यं यन्निरूढकारणताशून्यत्वेसतिवहि

तं २

तानिरूपितकारणताया ४

विषयकयादृशयादृशप्रमोत्पादकं तदवश्यंज्ञानस्यान्यतादृशतादृशप्रमायाः फलोपहितकरण
मितिव्याप्त्यामानस्यान्यपरामर्शकरणत्वस्यापत्ताविशेषावसंभवादितिध्येयं आलोकादेरपिचा
8 क्षुषादिकरणत्वमतस्तत्राप्याप्तत्वापादककोटेतद्ग्राहकं प्रमाणांतरासहकारीतिविशेषणं
नदेयमितिमतंदर्शयतितदपीतिआलोकादिकमपीत्यर्थः। नचैवंप्रमाणस्यचतुर्द्धाविभागो
न्व्या नुपपन्नइत्यतआह प्रमेतितद्विकालोविभागव्याघातः। प्रमायैनासस्यैवप्रमाणांतरत्वानिया
मकतामनुसृत्यप्रकारांतरेणव्याचष्टे यद्वेति व्याप्तिस्मरणस्यापिमनःप्रभृतिसमवहित—
त्वादाहतथाचेति यत्प्रमायामादसूत्रविकचाक्षुषादिव्याप्तिकरणासमवहितेचाक्षुषादंतर
जनकेचक्षुरादौव्यभिचारःस्यादतोयज्जातीयेति यज्जातीयस्यप्रमानोऽन्यकरणेनासमवहि

नमितयकौ[illegible]तिजातीयस्यप्रमनोऽन्यकरणेनासमवहि १

स्वतन्त्रप्रमाविजातीयप्रमाहेतुरित्य१

तेचक्षुरादौव्यभिचारस्तद्विजातीयप्रमाहेतुरित्यैन्द्रियकत्वादतः प्रमायामिति प्रत्यक्षजातीयप्रमायाः करणे
नमनःसंयोगस्य सन्निहितत्वाच्च चक्षुरादौ दृष्टान्तासिद्धिः पदार्थीभूते व्याप्तिस्मरणे चापादकवल्लाघवात्परामर्शस्य उप
गमासिद्धिः स्यादतउक्तं मनोऽन्यतिप्रत्यक्षजातीयप्रमायां मनोभिन्नकरणेनासमवहितेसुखा
दिसन्निकर्षे प्रत्यक्षविजातीयप्रमायाअजनके व्यभिचारः स्यादतो बहिर्विषयकेति अनुमित्या
दिजातीयप्रमायां मनोभिन्नकरणेनासमवहिते स्मृत्युपधायकसंस्कारेऽनुमित्यादिविजाती
यप्रमित्यजनके व्यभिचारवारणाय प्रमेति अत्र च यदि जातीयप्रमायां मनोभिन्नकरणेनासम
वहितः सन्नु बहिर्विषयकयत्किंचिज्जन्यसुखोत्पादकः संस्कारो तद्विजातीयतत्तत्प्रमाव्यक्तिहेतुरित्येव व्या
प्तिर्दीयते तावत्ता न प्रत्यक्षजातीयप्रमायां मनोभिन्नकरणेनासमवहितस्य परामर्शात्मकप्रमोत

पारकस्य च पक्षीभूतव्याप्तिस्मरणस्य प्रसक्तविजातीयानुमितिप्रमाहेतुत्वमादायानिष्टापत्तिरिति
ध्येयं ननु ज्ञानस्यापि प्रामाण्यं प्रविवेचकत्वेन हेतुत्वात् प्रसक्तसजातीयप्रमायामनोऽभिन्नकारणेन त्वयास
मवाहितत्वात् पक्षीभूतव्याप्तिस्मृतावापादकासिद्धिरतः कल्पान्तरमाह यज्जातीयेति अत्रा
पि पूर्ववत्त्रिस्कन्धो बोध्यः ननूक्तव्याप्तिवलात् व्याप्तिस्मरणस्य विजातीयप्रमाहेतुत्वशाला
वपि न प्रमाणान्तरत्वस्य प्रसंगस्तस्य प्रमाकरणत्वगर्भत्वात् यावद्व्याप्तिस्मरणादेः प्रमा
णान्तरत्वापत्तिरिति मूलमसंगतमिदेमत आह तत इति तस्यैव व्याप्तिस्मरणस्यैव तथा
त्वे करणत्वे पर्यवस्यतीति तथा च प्रत्यक्षादिजातीयप्रमास्वानधीनविहकालीनप्रमाफलो
पहितकारणत्वेन वप्रत्यक्षादिविजातीयप्रमाकरणत्वरूपं प्रमाणान्तरत्वं पक्षापादनीय

9

ननु व्याप्तिस्मरणात् सिद्धायां अभ्युपेतायां विजातीयप्रमायामित्यर्थः ३

नुभवत्वासंभवाद्दर्शितसंशयस्वप्नयोर्लौकिकसन्निकर्षादेवोत्पत्त्या कैविरपृपनयस्यप्रत्यासत्तित्वाकल्पनात् यत्तु शयानोऽहं
महं दुःखीत्यादिस्वप्नस्यविशिष्टा २५

मतो न मूलासंगतिरिति भावः। ननु संशयस्वप्नयोर्विशिष्टस्या ज्ञानत्वकारत्वानुरोधादुपनयस्य प्रत्या
सत्तित्वधीभेदोषाद्यभावदर्शो लुपन्नमोस्त्वयोः प्रमात्वेन तु घटमतोमूलस्याशयमुपवर्णयति
संशयेत्यादिना नविशिष्टेति न च घटधर्मिकस्यायं घटो न वेत्यादिसंशयस्य घटत्वांशे विप्रमा
न दुःखाद्यवगाहिनश्चाहं दुःखीत्यादिस्वप्नस्य दुःखांशे विशिष्टानुभवत्वसंभवादिदमयु
क्तमिति वाच्यं तावतापि संशयस्वप्नसामान्ययोर्विशिष्टानुभवत्वविधिन प्रमात्वस्य प्रत्वक्तेनाडीम
नःसंयोगस्यैव दोषतया सर्वत्र भ्रमसामग्रीसंभवादिति न्यायमतं तत्र चित्यं तदभावादोतिदोषा
भावादीत्यर्थः। प्रमापीत्यस्य संशयस्वप्नालिकेत्यादिः। कोटिस्मरणादीत्यादिना भेदपदादेः सं
ग्रहः। धर्मिज्ञानमिति साधारणादिधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्या कोटिस्मृतिरेव संशयहेतुरिति प्राचां

चिंताबीजं तु न्यायनये बाधितविषयकत्वविशिष्टज्ञानत्वमेव प्रमाप्रयोजकं लाघवात् न तु दोषाभावत्वेन तत्प्रयोजकता दोषत्वस्यैकस्याभावेन
तत्त्वाच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेन प्रमा [illegible] त्यामाचार्यचरणा अप्येवमाहुरित्यादिकम्

10 मतेकोयमनुभवस्यसंशयानिर्वाहकत्वाद्धर्मिपर्यंतमनुसृतं अन्यथादिति पंचमीतयाच क्वचिद्दृष्टा
दिंद्रियासन्निकर्षात्मकं क्वचिच्चव्याप्तिज्ञानादितोनुमित्यात्मकं धर्मिज्ञानमित्यर्थः। स्मरणंचेति ध
र्मिज्ञानमित्यनुकृष्यते तद्वतीति धूमत्ववत्वेत्यर्थः। अन्यदा धूमत्वेनतद्व्याप्यग्रहदशायांअसं
सर्गाग्रहादेवेति सधूमोवह्निव्याप्यइतिव्यवहारइतिमूलेनान्वयः। नचैवंव्याप्यतावच्छेदकप्रका
रेणव्याप्तिग्रहस्यबाधात्तत्रपर्वतोवह्निमानित्यनुमितिर्नस्यात्तदुद्देश्यतात्तद्व्याप्यत्वासंसर्गाग्र
हस्थलेलैंगिकासंसर्गाग्रहस्यैवपरैःस्वीकारादितिभावः। अयमतीन्द्रियादिस्थलेविशिष्टज्ञा
नस्यैवव्याप्यतानितिशाब्दस्थलेव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिग्रहस्यबाधाच्चासंकरानस्या कार२
पिव्यभिचारस्याप्यलघुतरं विशिष्टज्ञानमुपेक्ष्यगुरोर्व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यातएवेष्ट

नन्न · व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं · न तु यत्र वह्निनैव व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं व्याप्यवानिति शाब्दपरामर्शीनुमितिस्तत्र ज्ञानद्वयस्यापि कारणत्वं वाच्यमित्यत आह ·
तेन चेति · १

दिनाहितुल्यव्यवस्थापनमयुक्तमतो मूलकारस्याशयमनुवर्णयति अतीन्द्रियादाविति तेन व्याप्यतावच्छे
दकप्रकारकज्ञानेन तत्र व्याप्यवानिति शाब्दस्थले । ननु यत्र केवलं वह्निव्याप्यवानिति संदेहो न तु व्याप्य
तावच्छेदकप्रकारिका तत्रापि च मव्याप्यसन्निकृष्टधूमस्थले अनुमितिरुपपादनीयेवेति कुतो विशि
ष्टज्ञानस्य कारणत्वबाध इत्यत आह तथेति सर्वथैवेति ऽपनयस्य श्रमा सतित्वाविरहात् काल
विलंबेनापि विशिष्टज्ञानासंभवादिति भावः । क्वचिद्व्याप्यवानित्यादिशाब्दस्थले कालविलंबेति
तथैव व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानसंपत्तेरिति भावः । मूले नान्यथेति न केवलं वह्निव्याप्यवा
निति ज्ञानादनुमितिरित्यर्थः वह्निव्याप्यो यत्न वेति धूमो वह्निव्याप्यो न वेति संशयोत्तरीत्यर्थः धूम
त्वज्ञानस्येति धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरणस्यैव विशेषदर्शनविधया संशयविरोधित्वपौशे से

पर्वतीय २ अनुमितिसामग्रीविधया १

विरोधप्रत्यभिज्ञासामग्रीसत्त्वे संशयोत्पत्त्यापि १

पानुत्पत्तेरिति भावः। अन्यथा धूमो वह्निव्याप्यो न वेति संशयस्य तदानीं स्वीकारे परामर्शेऽपीति सं
शयस्यैव तस्यापि सामग्रीसत्त्वादिति भावः। शंकते संशयेन प्रतिबंधादिति परामर्शेन स्यादि
त्यनुवध्यते ननु परमते अनुमितिसामग्र्याः सत्त्वेन तद्व्याविशेषदर्शने न च प्रतिबंधात्संशय ए
वनोत्पद्यते कुतस्तस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वमत आह दोषेति अस्मन्मत इति अत एवाग्रे वक्ष्य
तत्त्वंस्यादिमूले नो तत्स्थले अनुमितिरेव भवति न तु संशय इति वक्ष्यत इति भावः। मूले धूमवि
शेषसंशयेति पर्वतो धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यकसंशयस्य निरासार्थं पर्वतो धूमो वह्निव्या
प्य इत्यपि निश्चयो वाच्य इत्यर्थः। धूमत्वादिरूपेण धूमे व्याप्यत्वनिर्णयेऽपि उक्तत्वादिप्रकारेण
तत्रैव व्याप्यादिसंशयस्योत्पादात् पावष्टे यद्वा द्रव्यत्वादिभाव तत्कधर्मदर्शनस्य विरोधित्वं दृष्टं

तत्तद्व्यक्तित्वेन तद्भूतसाध्यव्यक्तित्वेन विशेषतः कारणत्वस्य वाकस्य नास्त्येव सत्यामपि कुम्भसाध्यानिर्वह्नित्वविशिष्टवह्निमत्त्वनिश्चयवतः संशयस्योत्पाद इति ध्येयम् २

नाहशोनोऽन्वयं प्रति।

तद्भावेति तदीयत्वेन गृहीत इत्यर्थः।

तेन हृदयवृत्तिं पर्वताहीति निर्वह्निर्वह्निमान्वा निर्वह्नित्वव्याप्यवान्वह्निमान्वेति वा पर्वतो न संशयइत्य
र्थः तदभावादिविशिष्टधर्मिकतद्वत्ताबुद्धिं प्रति तत्तद्वत्तावगाहित्वविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वा
दिति भावः। तद्विशिष्टेपीति न तत्संशयइत्यन्वयः अत्र हेतुमाह अनुभवत्वादिति ननु धूमत्वावच्छेद
कव्याप्तिनिश्चयस्य व्यावर्तकधर्मदर्शनविधया व्याप्तिसंशयविरोधित्वे मूलोक्तमसंगतं तदभा
वावच्छेदकधर्मस्यैव व्यावर्तकधर्मत्वादत आह व्यावर्तकेति प्रकारविधया विशिष्टधीप्रति
बंधकतावच्छेदकधर्मस्यैव व्यावर्तकपदार्थत्वादिति भावः। क्रमेणोदाहरति यथेति प्रथमस्था
णुत्वाभावस्य पुरुषत्वावच्छेदेन ग्रहे पुरुषः स्थाणुर्नवेति न संशय इति योजना द्वितीये स्थाणुत्वा
भावस्य पुरुषत्वापवच्छेदेन ग्रहे पुरुषत्वस्ये[illegible]दंत्वावच्छेदेन ग्रहेऽपि स्थाणुर्नवेति न संशय इत्य

च्यः अयं चेदं धार्मिकस्थाणुत्वसंशयं प्रतिपुरुषत्वावच्छिन्नविशेष्यकस्थाणुत्वाभावनिश्चयविशिष्टे
दंत्वावच्छिन्नधार्मिकपुरुषत्वनिश्चयत्वेनैव प्रतिबंधकत्वं विशिष्टं च तत्रैकक्षणावच्छेदेनैकालस्य
त्तित्वमतो नातिप्रसंगः न चैवं पुरुषेण स्थाणुरित्याकारोद्बुद्धसंस्कारविशिष्टस्यापि पुरुष इत्याका
रकनिश्चयस्योत्पत्त्यापं स्थाणुर्नवेति संशयः स्यादिति वाच्यं पुरुषत्वावच्छिन्नधार्मिकस्थाणुत्वा
भावोद्बुद्धसंस्कारविशिष्टेदंधार्मिकपुरुषत्वनिश्चयत्वेनापीदंधार्मिकस्थाणुत्वसंशयं प्रतिप्रति
बंधकत्वांतरस्वीकारात् तत्र च स्थाणुत्वोद्बोधकत्वस्यैकस्याभावेन प्रत्येकव्यक्तिविश्रांतिध्रौव्ये स्था
णुत्वाद्युद्बोधकीभूततत्तद्व्यक्तिविशिष्टेदंधार्मिकपुरुषत्वनिश्चयत्वेनैव प्रतिबंधकत्वे फलितं अन्ये
पुनरवच्छेदकत्वसंसर्गेण स्थाणुत्वाभावविशिष्टस्यैव पुरुषत्वस्येदंत्वावच्छेदेन निश्चयस्याद्विरो

त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वविशिष्टप्रकारतानिरूपितेदंत्वावच्छिन्नविशेष्यताकज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वं वाच्यं चैत्रो न स्थाणुरयं चैत्रो मैत्रो न स्थाणुः
मिदंत्वावच्छेदेन मनुष्यत्वज्ञानतो विपुरुषस्य स्थाणुत्वे निश्चिते तादृशज्ञानस्य एवंज्ञानानां प्रकारत्वानिरूपितत्वा हमनोमनुष्यत्वावच्छेदेन स्थाणुत्वाभावस्य मनुष्य
स्थाणुत्वाभावस्य चैत्र इति निश्चये नैतत्त्वावच्छेदेन स्थाणुत्वाभावनिश्चयस्तथा पशरीरीत्व व्याप्यज्ञानानि मानानि स्थाणुरित्याकार

ऐस्थाणुत्वसंशयस्य विरोधीतया च स्थाणुत्वाभावीयपुरुषत्वगानयन्निस्याकारनिर्णयएवतदभावा
वच्छेदकधर्मवत्ताज्ञानविधया इदं धर्मिकस्थाणुत्वसंशयप्रतिबंधकइस्थाणुस्तत्रपुरुषत्वेन
स्थाणुरयं च पुरुषश्च इत्यादिबुद्धेरनंतरमप्ययं स्थाणुर्नवेत्यादिसंशयस्योत्पादप्रसंगात् तु न च विशेष
त्तिरनुभवविरोधात् न च व्याप्यदर्शनस्य सामग्रीबहिर्भविसामग्रीत्वेनैव कादृशबुद्धौ नास्त्यातेऽ
नैवविरोधित्वं सर्वत्राविरोधिनिश्चयस्योत्पादानियमेनतत्सामग्रीत्वासंभवादिति दिक् तत्री
ये स्थाणुत्वाभावव्याप्यतया गृहीतस्य करादेरिदंत्वावच्छेदेन ग्रहे किमयं स्थाणुर्नवेति न संशय इति
योजना ननु यत्रादिविशिष्टबुद्धौ तत्र तादृशनिश्चयस्यापि विरोधितया तदभावादिति चेत् तदभा
वस्याभिधानमसंगतमत आह तत्र इत्यो न्याभावाद्रीत्यादिपदेन यद्वच्छेदेन तत्र भेदो गृहीतो येन तत

तदभावादिवदिति १

मनपदद्वोषविशेषाघजन्य
तिरकपयरर

माप्य१

भेदस्तयोरूपग्रहः। ननु संशयत्वस्याऽऽर्यसमानधर्मत्वात्तद्व्याप्तं प्रतिमाव तिकधर्मदर्शनस्यवि
रोधित्वं मूलो रुमपुरुकमतआह एवमितिव्याप्यवत्तिकधर्मदर्शनस्यत्वइत्यर्थः विपरीतज्ञाने सस्यदोष
13 विशेषाघजन्यत्वादिः मूले नतुभावो भावोवेति संशयादिकं साधसंबधितावच्छेदकरूपवत्त्वस्यापेर
नुमितिसंगत्वमाहसोरु व्यापकस्याभावाधिकरणप्रसूपव्याप्यमिशाघितस्ताःस्यात्रैवतावच्छेद
कगर्भतया भावत्वाद्यनिश्चयदशायां स्वमतिपित तत्रानुमितिमसंभवादितिध्येयं भावाभावयोर्वि
शेष्यत्वेभ्रमे यवदस्य पुंस्त्वादानतरतो विशेष्यपूरयति इदमितिनतुभावत्वाभावयोर्व्यापि स्ववच्छे
दकत्वेतलघकारकपत्तस्य घर्मतानुबुद्धेरविरोधित्वाभावेनवेसंशयादिसंशयवद्दर्शनमपुरुरुमतोव्या
वहेतनयोरितिभावत्वत्वाभावत्वत्वयोरित्यर्थः यद्यपिता दात्म्येन भावाभावयोरेवव्याप्यत्वाभिज्ञा

६२

वस्तुनो भावत्वाभावत्वयोर्वर्तमानौ पोप्याप्यताव्यपेक्षौ नपोगतः स्पष्टत्वनपास्मात्कुन मूसमचत्यापः १

येण भावत्वाभावत्वयोरिति यथाश्रुतमेव संगच्छते तत्पदिशा प्राचीनमते तादात्म्येन व्याप्तेर्विवादे
ग्रस्तत्वादित्थं व्याख्यातमिति ध्येयं लिंगत्वाभावादिसत्त्वहेतुमाह अप्रसिद्धेति भावाभावभिन्नस्यावस्तु
नोऽप्रसिद्धत्वात्तदन्यत्वस्य लिंगत्वासंभवादित्यर्थः नतु परेषां साध्यव्याप्तिमत्त्वज्ञानबाधेन प्रमेय
त्वसाध्यकानुमित्यनंगीकारात्तदुपयुक्तहेतुसंपादनमयुक्तं तत्राभावभिन्नत्वरूपस्याभावत्व
स्याप्रसिद्धत्वात यदि तस्य हेतोरप्रसिद्धरपीष्यत आह भावत्वेति धर्ममात्रे एव प्रमेयत्वादिसा
ध्यस्य व्याप्तिसंभवात् भावत्वाभावत्वान्यतरपर्यंतानुसरणं मूलकृतो विफलमित्याह केवला
न्वयिन इति वह्नौ साध्ये धूमालोकान्यतरत्वस्य व्यभिचारित्वात् प्रत्याचष्टे लिंगं व्याप्यवदिति धूमत्वादिसं
देहदशायां वह्निव्याप्यत्वे साध्ये धूमालोकान्यतरत्वमिव लिंगमित्यर्थः। व्याप्यतावच्छेदकप्रका

भा

114

रकनिरूपणस्यैवप्रकृतेपरसंपादनीयत्वादाह लिंगतावच्छेदकंवेति ननुमूलोक्तव्याप्तौ प्रयोजकते
वैयधिकरण्यं घटाद्यभाववन्निरूपप्रतिबध्ये घटादिरिष्टत्वेन घटादिनिरूपणजन्यत्वाद्व्यभिचार
रूपत आह घटसंशयेत्यादि प्राचीयंव्यातिरेकत्वेन सामान्यप्रतिबध्यतान्निरूपत्वावत्र
जन्येष्वैवव्याप्तिनिश्चयसंशयस्य प्रतिबंधकत्वादेव घटादिविशिष्टबुद्धौ व्यभिचाराभावादतः
पक्षधर्मधर्मिकव्याप्यभेदग्रहसामान्यप्रतिबध्यत्वेनानुमितौ तद्धर्मिकव्याप्याभेदनिरूपत्वाव
छिन्नजन्यत्वं साधनीयमितिभावः नन्क्तभेदग्रहसामान्यप्रतिबध्यत्वं यदि तादृशभेदग्रहत्वावच्छि
न्नाभाववजन्यत्वं तदा स्वरूपासिद्धिर्विशिष्टत्वेन हेतुत्वमते भेदाग्रहस्यान्यथासिद्धत्वात् यदि च ता
दृशाभाववनियमात् पाक्षिकत्वं तदा घटादित्वेन विशेषव्यभिचार इत्यतो वक्ष्यमाणान्यसंचरत्वादाह

१८

यद्व्यतिरेकनिश्चय इति व्याप्तिव्यतिरेकसंशये कार्यानुत्पादस्याभ्युपगमस्यावस्थितत्वान्न सामान्येनाभिधा
तुं न शक्यत इति निश्चयपदमुक्तं अत एव तत्कृद्ग्रन्थस्य लाघवाभिप्रायकत्वादेव व्यस्यतीति अन्यथा व्याप्तिज्ञा
नप्रयोजकत्वेनाग्रनिराकृतस्य भेदाग्रहहेतुत्वाभिधानमसंगतं स्यादिति भावः। ३ समभिप्रायिकामिति अन्य
थाऽसिद्ध्यादिशंकानिरासेनैवोक्तशंकाया अपि निरस्तत्वात्तदुक्त्यानासंभवादिति भावः। गृह्यमाण॥ व्या
प्यतावच्छेदकप्रकारेण पक्षधर्मतानिश्चयदशायामनुमितिस्तूत्पादस्वीकाराद्विरोधिनो भेदग्रहस्य प्रति
बंधकत्वमयुक्तमतस्साह अभ्युपगमेति न च भेदाग्रहस्यानुमितिहेतुत्वोपगमे ह्रदवृत्तिवाच्यादेर्वह्निव्या
प्याग्रहदशायां ह्रदो वह्निमानित्याद्यनुमित्यापत्तिप्रसंगः पक्षसाध्यादिभेदेन भेदाग्रहस्यापि नानात्वाद्ध्र
दि ह्रदो न वह्निव्याप्यभेदाग्रहस्यानुमितिहेतुताकल्पनेन तदसंभवादिति भावः। न चैवमादिमूलस्य भे
दग्राहेनानुमितिजनकत्वानाविरोधित्वादिमनुमानपरत्वे स्वमतस्वरूपासिद्धिः स्यादत आह अभेद

ज्ञानस्य हि तुल्यत्व इति तथा च भेदज्ञानमनुमितिजनकज्ञानविघटकेऽनुमितिविरोधिज्ञानत्वादिति सामान्य

तोऽप्यस्यानुमानमूलतानुपपत्तिमिति भावः। मूर्तजनकत्वादिमत्स्पर्शसन्निकर्षत्वादिस्थले परामर्शसंभवे

नेत्यादिः अतथाभूतस्य जनकज्ञानविघटकस्य तथात्वेऽप्यनुमाने बाध इति भावः। संदिग्धत्वमिति पद्य

सन्निकर्षत्वादिस्थले परामर्शासंभवस्तदा समहत्वजनक इति नाहूरोधितामात्रायैव साध्यं स्यात्स्यान्नीतिकमि

15 ज्ञानजनकज्ञानाविरोधित्वस्य संदिग्धत्वमित्यर्थः। विशेषणांतरेति। व्याप्त्याभावानवगाहित्व विशेषणेत्य

र्थः। पक्षत्वादिः साध्यत्वेमेऽन्यादौ व्यभिचाराद्धेतोः पदशक्यतावच्छेदकत्वेन हेतुत्वासंभवादाह विशेषितं वे

ति व्याप्तिज्ञानादिविरोधितत्वमित्यर्थः। तदुक्तव्यापकतावच्छेदकं धूमवत्त्वे नेति धूमत्व विशेषेणमादिकेन पदं रस

वत्तित्वादिविशिष्टं तदादिपदशक्यतावच्छेदके च रसत्वादिः साध्यतायां गुणत्वादिकमादाय रूपादौ व्यभि

चारीति भावः। गुणगतजातिः परैरनंगीकारादाह मधुररसव्याप्य इति फलत इति तच्चपक्षापितकृतधर्मांतर

भावात्तपदार्थतावच्छेदकत्वं च मूले जातिपदमनुगतधर्मपरमिति भावः। विशेषमिति गोत्वमिति ज्ञानाभेदक इति
असंभवादिति इदं च व्याप्यत्वमिव तद्वद्वृत्तिकत्वमपि विवक्षितं नियामकेनैव संबंधेनेति आयोगमतेन तेन नाधेयता
विशेषणतया वादिश्यकैरेव गोत्वादिनिष्ठव्याप्तेस्तद्वद्वृत्तिकत्वसंभवेऽपि न क्षतिः। नन्वत्र सकलगोवृत्तित्वं गोत्व
व्यापकत्वमिव वक्तव्यमन्यस्य दुर्वचत्वात्तत्र च गोत्वत्वेन गोत्वस्य प्रवेशादात्माश्रयत्वमत आह गोत्वत्व
स्येति तथा च गोनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वादिकं तथा वाच्यं तत्र गोत्वस्य स्वरूपतः प्रवेशान्नोक्तदोष इति भा
वः। ननु तत्स्वानुगतत्वादिस्यादौ गोत्वत्वघटकस्य सकलगोवृत्तित्वादेर्वैयर्थ्यं तत्ताद्रूप्येण हेतुत्वं संभव
तीत्यत आह अत्र चेति यथासंभवमिति तथा च स्वस्वाश्रयः साध्यत्वे गवितरासमवेतमात्रं जातित्वादौ साध्ये
तादात्म्येन सकलगोसमवेतमात्रं हेतुकार्यमतो न वैयर्थ्यं मूलोक्तं तु विशिष्टं गोपदस्य कावच्छेदकत्वे साध्ये
तादात्म्यसंबंधेन हेतुत्वाभिप्रायेणान्यथा गवेतरासमवेतरूपादौ सकलगोवृत्तित्वाद्यभावादौ च व्यभिचाराप

तेरितिभावः। ननुगवेतरासमवेतस्यवाच्यत्वादेःसास्नाशून्येपिसत्वाद्व्यभिचारेणतावन्मात्रस्यनहेतुत्वं
संभवीसतआह कालादाविति अवश्यमिति अन्यथाविशिष्टस्यापिविशेषणतासंबंधेनकालादौसत्वा
16 त्तदुपादानेपिव्यभिचारतादवस्थ्यादितिभावः।गोत्वंनसास्नादिसाधनेसकलगोसमवेतत्वांशस्यवै
यर्थ्येपिगोत्वाभावेनसास्नाव्यतिरेकसाधनेहेतुभूताभावप्रतियोगिकोटौतदवश्यंनिवेश्यमन्यथा
गवेतरासमवेतस्यवाच्यत्वादेःसर्वत्रसत्वात्तुगवेतरासमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धिप्रसंगा
दितिमतंनिरस्यतिव्यतिरेकेपीतिरूपांतरमुभयत्वादिसंबंधांतरंसंयोगादि अयमालोकइत्या
दिकमपिमूलंपूर्ववत्साध्यसंबंधितावच्छेदकरूपेणवत्वव्याप्यमिज्ञापेणधूमत्वसंदेहदशायांतद्घटि
तस्यव्यापकसामानाधिकरण्यस्यनिश्चयासंभवादितिध्येयं धूमालोकान्यतरत्वस्यवह्निव्यभिचारि
त्वाद्दाहलिंगतावच्छेदकमिति अपेतनतयाशङ्केनव्यभिचारवारणांपरामर्शेपितुपूरयतितथाचनव्य

भिचार इति व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्यानुमितौ नव्यभिचार इत्यर्थः। अन्यतरत्वस्याज्ञानदशायामनुमि
त्सुर्यदि न तस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वं धूमत्वमप्यवच्छेदकं न स्यात् तदज्ञाने ऽप्यालोकादिना वह्न्यनुमानादेको व्याचष्टे न
तेनेति धूमत्वादिसंदेहदशायामप्यनुमितौ व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य व्यभिचारवारणं नेत्यर्थः। अ
नुकूलपालंभं परिहरति दृष्टान्तार्थमिति तथा च मूले यथाशब्दो दृष्टान्तार्थ इति भावः। एकधर्मो धूमालोकान्यतरत्वरूपः
धर्मस्त्वयं धूमत्वालोकत्वस्वरूपं तत्वे व्याप्यतावच्छेदकत्वे घटकतयेति न तथा च धर्मद्वयस्यावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वाव
श्यकत्वे तत्रैकावच्छेदकत्वं कल्प्यते लाघवादिति भावः। अन्यथा अनुगतैकधर्मसत्त्व एव लघुनानाधर्मस्यानव
च्छेदकत्वं स्यादिति तथा च धूमालोकान्यतरत्वमुपादाय व्यभिचारस्य वारणं व्याहन्येतेति भावः। व्याप्यव
त्तानिश्चयस्यैव विशेषदर्शनत्वाद् वह्निव्याप्तिव्याप्यत्वेनान्यतरत्वदर्शनस्योपयोगित्वमसंभावयन्नेव विशे
षणतयान्यतरत्वे वह्निव्याप्तिव्याप्यत्वायहादन्त आह विशेषदर्शनेनेति स्वमते कारणत्वाभावादुक्तेः

प्रयुज्यत इति तत्त्वं विपरीतज्ञानविरोधित्वं । व्यावर्त्तेति यद्धर्मावच्छेदेन यत्संसर्गाग्रहस्तद्धर्मवत्तानिश्चय
स्यापि व्यावर्त्तकधर्मदर्शनत्वस्य परैः स्वीकर्तव्यत्वादन्यथैवं धनत्वावच्छेदेन सौरभासंसर्गाग्रहदशोत्पन्न
स्येदमिंधनमिति ज्ञानस्य सत्त्वेपीदं सुरभि न वेति संदेहप्रसंगात् अनुमितौ तु व्याप्यसंसर्गाग्रहस्य हेतु—
त्वे दुर्व्यावच्छेदेन वह्निव्याप्यत्वासंसर्गाग्रहदशायामुत्पन्नज्ञानमिति ज्ञानात्स्थलं वह्निमदित्यन्यथाख्या
त्यापत्तेरिति भावः । अथायं वह्निव्याप्यो धूमालोकान्यतरत्वादित्यनुमाने व्यर्थविशेषणत्वाभावादन्य
तरत्वस्य विशेषदर्शनविधयोपयोगित्वानुधावनं मौनमनुचितमतः समुच्चिनोति अत्रेति अतिरिक्ते
त्वे धूमत्वाद्यतिरिक्तत्वे तदघटितत्वादिति तथा च मित्रधर्मिकत्वात्रैव पर्य्यं धूमत्वादिरूपत्वेपीत्यपि वक्त
व्यायां आलोके धूमे चानुगतप्रतीत्यनुरोधेन धूमालोकान्यतरत्वस्यातिरिक्तत्वादन्यथातिरिक्ताभाव
मात्रसिद्धिप्रसंगादिति ध्येयं अथान्यतरत्वस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वेपि तदवच्छेदेन व्याप्तिग्रहानुमितेर्बाध

काभाव इत्यत आह एवं चेति तस्य व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य मूलं किं चेत्यादिकं साध्यवदन्यावृत्तित्वरू
न्यस्यापि व्यभिचारधीविरोधित्वरूपेणानुमितौ प्रयोजकत्वमभिप्रेत्योक्तं अन्यथा व्यापकसामानाधिकरण्य
स्य तस्यैवानुमितौ हेतुत्वे न्यायमतेऽपि तत्रानुमित्यसंभवादिति ध्येयं ननु शाब्दस्थले व्याप्यत्वावच्छेदेन व्याप्ति
ग्रहादेवानुमितिरिति निश्चाकपरे रूपमतो न व्यभिचार इत्यत आह व्याप्तिरिति तथा चाभेदेनावच्छेदकावच्छेद
कभावविरहात् ग्राह्यावच्छेदेन व्याप्तिग्रहस्वीकारे परेषामन्यथाख्यातिप्रसंग इत्यभिप्रायः ननु वह्निमदन्या
वृत्तित्वावच्छिन्नव्यापकीभूतवह्निसामानाधिकरण्यरूपाया महाव्याप्तेः सर्वसिद्धत्वात्तन्मात्राभावादिरसं
गतमत आह वस्तुत इति वह्निमदन्यावृत्तित्वरूपविशिष्टव्याप्यत्ववच्छिन्नावहेर्महाव्याप्तिर्धूमादिप्रसिद्धक
ष्टितव्याप्तितोऽतिरिच्यतामित्यर्थः अतिप्रसंगात् धूमवान् पर्वत इत्याकारकस्थलेऽनयाऽऽदायानुमितिप्रसंगात्
तदानीं शाब्दपरामर्शदशायां तद्ग्रहे व्याप्यत्ववच्छेदेन व्याप्यताग्रहे कल्प्यत्वेति ममातीन्द्रियादिस्थले विशिष्टता

नस्यैवतत्रापि शाब्दपरामर्शस्थले व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकत्वानस्यकत्वात्वेऽवच्छेदकत्वाद्यवगाहनस्य व्याप्तिप्रकार
कनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वस्य युक्तत्वादित्यर्थः शाब्दपरामर्शसंग्राहकं प्रकारान्तरमाशंक्य निराचष्टे एतेनेति विशि
18 ष्टवान्हेतुतायामवच्छेदकलाघवेनेत्यर्थः धूमो वह्निव्याप्य इत्याकारकव्याप्तिग्रहस्य विशेष्यवृत्तित्वं उभयत्वादे
रपीति तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानादनुमितिवारणार्थं मात्रपदं न च विशिष्टसत्वं द्रव्यत्वव्याप्यं स[illegible]द्रव्यद्रव्य
मितिज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिर्विशिष्टसत्त्वस्याप्यवच्छेदकत्वाद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिरसत्वेन परमते तत्र व्याप्तिग्रहविशे
ष्यत्वस्यैवासंभवात्संदिति न घटत्वायोगादिति व्याप्तिग्रहविशेष्यमात्रवृत्तित्वायोगादित्यर्थः सामान्यलक्षणावि
रहेऽतीतादिधूमस्य प्रत्यासत्तिविरहेण व्याप्तिप्रत्यक्षविशेष्यत्वासंभवात्तथा च वह्निव्याप्यो धूमो धूमवांश्च पर्
र्वत इत्यादिप्रत्यक्षात्स्थलीयानुमितौ व्यभिचार इति भावः। इष्टापत्तिं तत्राह वह्निव्याप्य इतिप्रत्यक्षस्य सामान्यलक्षणा
वादिनामुक्तरूपेण हेतुतासंभवादाह वह्निव्याप्यमित्यादीति तन्मते वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यादिस्मृतिजन्या

नुमितौ व्यभिचारे एतन्मते प्युक्तरूपेण हेतुत्वासंभवात् पूर्वाननुभूतरूपस्य स्मृत्यविषयत्वादन्यथापरिशेषामगृ
हीतग्राहित्वेन तादृशस्मृतेः प्रमात्वापातादिति ध्येयं वह्निव्याप्यत्वेनालोकमात्रस्य भाने धूमत्वस्य व्याप्तिग्रहवि
शेष्यवृत्तित्वमेव न संभवत्यतः सर्वस्मिन्नुक्ते वह्निव्याप्यसर्वयोः परस्परमुद्दिश्य विधेयभावे बाधे दृश्यते वह्निव्या
प्ये सर्वस्मिन् धर्मान्तरं विदधाति प्रमेयमिति व्याप्तीति तथा चोक्तेज्ञानस्य धूमत्वव्याप्तिसामानाधिकरण्या
विधायकत्वात्ततो नानुमितिरिति भावः। धूमवत्त्वावच्छेदेन व्याप्तिग्रहे तत्रानुमिताविष्टापत्तिरतस्तादनवच्छेद
कत्वसूचनायोक्तं साधूमवह्निरिति उक्तज्ञानादिति वह्निव्याप्यं सर्वं प्रमेयमित्याद्युक्तज्ञानादनुमितिप्रसं
गइत्यर्थः ननु व्याप्यत्वानतिरिक्तवृत्तित्वेन तादृशधर्मस्य भानं वाच्यं तथा च साधूमवह्निर्वह्निव्याप्य इत्यत्र धू
मत्वस्य तदवगाहनाभावात्तिप्रसंगइत्यत आह वह्निव्याप्यवानिति तेन वह्निव्याप्तिसामानाधिकरण्यादेः
कुत्राप्यविषयीकरणादिति भावः। अत एवेति अपास्तमित्यर्थः ऽन्वयः व्याप्यत्वभानेऽशङ्कितव्यभिचारधीवि

रोधितावच्छेदक प्रकारांतर्भूत प्रकारताशालीत्यर्थस्तेन व्यापक सामानाधिकरण्यस्याधेयवदन्यावृत्तित्वादिरू
पयोर्द्वयोरेव व्याप्त्योः प्रवेशो व्याप्तिमध्ये या संगतिरिति ध्येयं तादृशो व्याप्तिग्रहविशेष्यतात्र वृत्तिस्तेन वह्निव्या
प्योधूमो वह्निसमानाधिकरणोऽयं पर्वत इत्यादिबुद्धेस्तु दासः। तद्व्याप्तिनिरूपकधर्मे तस्यापीति धूमादिर
पीत्यर्थः धूमेत्यादि व्याप्यत्वभानांशे धूमत्वस्य प्रकारतासंपत्त्यर्थं धूमसामानाधिकरण्ये वह्नित्वेन सा
ध्यतानुसरणं व्याप्तिस्तत्रस्तद्धृदन्यावृत्तित्वरूपे वनिविष्टा धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यरूपव्या
प्तेः प्रवेशेऽनुमित्या विशिष्टापत्तेः अतएव व्यापकसामानाधिकरण्यरूपां व्याप्तिं निवेश्यापि दोषमाह प्रमि
यत्वव्याप्यमित्यादि सामानाधिकरण्यत्वेन वह्निव्याप्तिग्रहविशेष्यतात्र वृत्तीत्यतो वह्निव्याप्यं सर्वमित्यु
19 पहाय प्रमेयत्वव्याप्यमित्युक्तौ इत्यादीत्यादिपदाद्वृत्तिमत्त्वमयमित्यादिरूपग्रहः अतिरिक्तवृत्तित्वेति व्या
प्तेः प्रमेयत्ववान्वह्निवृत्तित्वेत्वत्यर्थः विशेषणं व्याप्तिग्रहविशेष्यतात्र वृत्तीत्यादिकं ननु व्याप्तिग्रहविशेष्यतात्र

वृत्तिधर्मप्रकारके सत्ते न विधेयत्वधर्मितावच्छेदकत्वान्यतरस्यापि एषा व्याप्तिग्रहविषयो धर्मस्तत्प्रकारकत्वं
विवक्षितमतो वह्निव्याप्यवानिति ज्ञाने धूमस्य वह्निव्याप्यो धूमो धूमवांश्च पर्वत इत्यादि ज्ञानस्य चोपसंग्रहाद्दो
ष इत्यत आह किं चेति अतिप्रसंगेति पक्षधर्मताज्ञानदशायामनुमितेर्वारणायेत्यर्थः स्वसमानेत्यादौ स्वपदं
तत्तत्पक्षधर्मताज्ञानपरं तत्तत्पक्षकतत्तत्साध्यकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वे मिथो व्यभिचारः तत्तदनु
मितिं व्यक्तिं प्रति हेतुत्वे पुनराह तत्तदिति अधिकं व्याप्तिग्रहविशेष्यमात्रवृत्तिधर्मप्रकारादिकत्वं एतेने
ति उक्तस्य स्वसमानकालीनत्वादिप्रवेशादननुगतत्वेनेत्यर्थः निरस्तमित्यन्वयः प्रकारद्वयमिति
पक्षधर्मताग्रहप्रकारीभवद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकव्याप्तिज्ञानत्वमादायच्छिन्नत्वमवशेष्यं ननु तद्धर्मावच्छि
न्नविशेष्यताकव्याप्तिज्ञानविशिष्टतत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानविशेष्यत्वेन हेतुत्वं वाच्यं वैशिष्ट्यं च तत्रैक
ज्ञानावच्छेदेनैककालवृत्तित्वमतो नातिप्रसंगो नवानुगम इत्यत आह यत्वतत्वयोरित्यादिस्तथा च तत्व

ततद्धर्मेति · १

हेतुतावच्छेदकीभूतं धूमत्वादिकमेतन्नीयानेन तत्कार्यकारणभावकल्पने गौरवमस्माकं तु तत्तत्साध्यकानुमि
तिं प्रत्यक्षाये प्रत्येकं तत्तत्साध्यव्यभिचारधीविरोधितावच्छेदकीभूतप्रकारित्वावच्छिन्नत्वं पक्षधर्मितानिश्च
यत्वेनैवानुगतरूपेण हेतुत्वमित्याशयः न चैवं कालोत्तरीयपुरुषान्तरीयफलेच्छाविषयतामादायाति
२० प्रसंगात् पापविच्छायां प्रतीष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वं तथापि दुर्घटमित्याशंकते यत्रेच्छेति प्रतिबध्यते
हीति फलेच्छायाः फलसाधनताज्ञानस्य च द्वयोरेव सामानाधिकरण्येन प्रत्यासत्त्या पापेच्छायामपि हेतुत्वं
न त्विच्छाविषयफलसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वं येनातिप्रसंगः स्यादिति भावः। इदं त्ववधातव्यं भोजनेच्छा
त्वावच्छिन्नं प्रति न तृप्तीच्छात्वादिना न हेतुत्वं दुःखनिवृत्तीच्छया जनितायां भोजनेच्छायां व्यभिचारात् किंतु
भोजनधर्मिकतृप्तिसाधनताज्ञानजन्यभोजनेच्छात्वावच्छिन्नं प्रति तृप्तीच्छात्वेन हेतुत्वं न च तृप्तिसाधनता
धीजन्यतावच्छेदकधर्मस्य परिचयः तृप्तीच्छाजन्यभोजनेच्छात्वस्य तथात्वे चान्योन्याश्रय इति वाच्यं भोजन

त्वप्रकारकतत्तद्विशेष्यप्रतीतेरिष्टसाधनताज्ञानत्वेन विरोधित्वाहेतुत्वं गृहीत्वा तज्जन्यसंबन्धेन तदिष्टसाधनताज्ञान
विशिष्टस्य भोजनेच्छात्वस्य तद्धीजन्यतावच्छेदकत्वात् तत्तज्जन्यकार्यज्ञानानुगमेऽपि संबन्धविधया प्रविरो
धस्य भावात् स्वस्वरूपसंबन्धेन हेतुहेतुमद्भावस्थले संबन्धाननुगमस्य सर्वैरेव स्वीकर्त्तव्यत्वादिति वदन्ति यत्तु फ
लसाधनतायामनुपायेच्छाविषयत्वात् भोजनत्वप्रकारकत्वेष्टसाधनताज्ञानत्वेनेष्टसाधनताभोजनत्व
प्रकारकेच्छात्वेन च कार्यकारणभावं गृहीत्वा पश्चात् तदिष्टसाधनताधीजन्यभोजनेच्छात्वावच्छिन्नं प्रति तद्धी
त्वेन हेतुत्वं ग्राह्यमिति तन्न संदेहोपायेच्छायाः फलसाधनतावगाहित्वे च मानाभावः । तदिष्टसाधनताभोजनेच्छाय
तामिष्टताप्रकारकेच्छानुभवस्य संदिग्धत्वात् अत एवेच्छायाः स्वजनकज्ञानयावत्प्रकारप्रकारकत्वनियमस्योपा
येच्छायामिष्टसाधनताप्रकारकतया व्यभिचारः । शक्तिलोके मिश्रैरस्फुटः । न च प्रकारान्तरेण जन्यत्वस्य तु
द्यत्वात् तद्व्यादीष्टसाधनताज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वे नैवोपायेच्छायां तद्व्यादीष्टसाधनताविषयकत्वसिद्धि
विनिगमनाविरहेण कृतौ तत्तत्पदार्थविषयकत्वस्याप्यवच्छेदकत्वापत्तेः इष्टसाधनतादिसमानधुरः

कस्यचिद्धर्मितावच्छेदकत्वमनन्यतानवच्छेदकतया कल्पयितुमुचितत्वादिति दिक् । नियमादेरित्यादिपदेन स्वव्याप्यासिद्धत्वप
रिग्रहः । हेतुत्वस्यानुमितिरिति शेषः । उपदर्शितेति धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्वादिरूपेणेत्यर्थः । अव्यापक
त्वादिति वह्निर्धूमव्यापको धूमवानित्याकारकानुमित्यादिजनकव्यापकत्वादित्यर्थः । अखण्डव्याप्तिमिति । इदमुपलक्षणं धू
मलिंगकवह्न्याद्यनुमितिस्थले अखण्डव्याप्तिसत्त्वेपि तद्विषयकत्वावह्नित्वधूमत्वादिरूपेण गुरुत्वाकारस्याधूम
वत्ताद्विपरामर्शादनुमित्युत्पादेनापि खंडशो निरुक्तिः कर्तव्येति ध्येयं । अकारणतावित्यादिपदेन साधनत्वा धिप
धीयत्वादित्यादिपदेन अधिकरणवृत्तित्वस्य संग्रहः । लाघवादिति साध्यसमानाधिकरणविषयकत्वा
द्यवेशलाघवादित्यर्थः । इदं च विशेष्ये विशेषणमित्यादिक्रमेण तत्र परामर्शादप्यनुमितिरिति मतेन । अन्यथा
व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यनिरूपितविलक्षणविषयिताविशेषस्य कारणतावच्छेदकत्वे गौरवासंभवादिति ध्ये
यं । अप्रावृत्तिगगनादिहेतुकानुमितिस्थले गगनव्यापकत्वाप्रसिद्ध्या तद्व्याप्तिमत्त्वस्य कारणतावच्छेदकत्व
मसंभवीत्यत आह अवृत्तीति खंडश इति तन्मात्राधिकरणे साध्यवत्त्वीयत्वावगाहित्वाभावे साधनताधिकरणेव

१८

तित्वावगाहीत्यादि क्रमेणैव साधनव्यापकत्वावगाहित्वं निवेश्यमिति भावः। तिष्ठो अन्यथाख्यातिवादिनां अस्माकं
तु कारणाबाधात् तत्रानुमितिरेव नोत्पद्यते किंतु पक्षे साध्यस्य संसर्गाग्रहमात्रमिति भावः। ननु सामानाधिक
रण्यबुद्धेः हेतुत्वे साध्यसमानाधिकरणत्वेन पक्षे हेतुमत्त्वग्रहे ऽप्यनुमितिः स्यादत आह यद्यपीति वस्तुत इति
साध्यवत्ताबुद्धिमात्रे प्रत्येव साध्यसमानाधिकरणधर्मवत्तानिश्चयत्वेन विरोधित्वात् तदानीं साध्यस्य प्रसक्त्या
दिवस्तुमित्यसंभवादिति भावः। यद्धर्मविशिष्टव्यापकत्वं साध्ये गृह्यते तद्धर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्व
मिति प्रथमकल्पे दूषणमाह गृह्यमाणेत्यादि अतिप्रसंगभंगाय तत्तत्कालीनतत्तत्पुरुषीयत्वेन व्यापकताग्रहस्य
प्रवेश्यत्वादननुगमः इत्यर्थः। साध्ये हेतुव्यापकत्वावगाहिपक्षधर्मिकहेतुमत्त्वनिश्चयत्वेन कारणत्वमिति किं
चेत्याद्युक्तद्वितीयकल्पे ऽनोक्तदोषः। सम्भवीत्यतः कल्पद्वयसाधारणं दोषमाह वस्तुभेदेति वस्तुभावबद्वृत्तित्वं
गगनेऽपावतिप्रसक्तमतो धर्मपदं वृत्तिमदर्थकं ननु केवलान्वय्यनुरोधेन व्यापकसामानाधिकरण्यज्ञानस्ये
वत्वमस्ति अनुमितिहेतुत्वात् उक्तस्थले ऽनुमितिरसिद्धेवात आह व्यभिचारेति जत्तवदंतिवस्तुगत्या धीनवत्सादिवा

मिचारधीविरोधिधीविषयस्तत्प्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वेन वह्न्याद्यनुमितिहेतुत्वं वह्निसमानाधिकरणगगना

न्यपर्वतइत्यादिज्ञानादपिवह्न्याद्यनुमित्युत्पत्तिर्यदि रावि शिष्टविरोधप्रकत्वेन वह्न्यादिव्यभिचारग्रहविरोधित्वे

तत्प्रकारकत्वोत्कौ च व्यापक समाना धि करणपक्षज्ञानस्यासंग्रहो वह्निधर्मिकधूमव्याप्यकतानिश्चयत्वेनैव धूम

धर्मिकव्यभिचारग्रहप्रतिविरोधित्वात्सामानाधिकरण्यप्रतेज्ञानप्रवेशात्समानाकारज्ञानस्यैव विरो

धित्वाद्व्यापकताज्ञानेस्यापिव्यभिचारधीविरोधित्वासंभवाच्चतस्मात्कल्पत्वमाधारणेधूमलिंगकधूमसा

ध्यकानुमितित्वावच्छिन्नंप्रति वह्निधर्मिकधूमव्याप्यकतानिश्चयत्वेनहेतुत्वमेवं सकलसाध्यसाधारणेपर्वतप

क्षकधूमलिंगकानुमितित्वावच्छिन्नंप्रतिपर्वतविशेष्यकधूमवत्तानिश्चयत्वेनापिकारणतांतरंगव्यमतोव

ह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतोवह्निधूमव्यापकोधूमवांश्च पर्वतइत्यादिसकलवित्तिभ्यएव पर्वतोवह्निमानितिअनुमितिः

नचैकहेतुनाद्रूपकल्पनमपिस्यालाघवात्पर्वतपक्षकवह्निसाध्यकधूमलिंगकानुमितित्वावच्छिन्नंप्रत्येव वह्नि

व्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्चयत्वेनैककारणहेतुत्वंपुत्कमितितन्नच्चं पर्वतपक्षकत्ववह्निसाध्यकत्वादिघटस्यावि

शेष्यविशेषणभावभेदेनगुरुत्तरकार्यकारणभावपदप्रसंगात्तन्नयवह्निधर्मिकधूमव्यापकतानिरूपत्वघटकस्य
दलद्वयस्यपरस्परंविशेषणविशेष्यभावापन्नस्यतथाविधवह्निसाध्यकधूमलिंगकत्वघटकीभूतदलद्वयाव
च्छिन्नप्रतिबन्धकंकारणतावच्छेदकत्वात्कारणताचतुष्टयमेवंधूमवत्तानिरूपत्वघटकदलद्वयस्यापिपर्व
तपक्षकधूमलिंगकत्वघटकतादृशदलद्वयावच्छिन्नप्रतिबन्धकंकारणतावच्छेदकत्वापिकारणताचतुष्टयमिति
मिलित्वाकार्यकारणभावाष्टकापत्तातवेवमोरवमितिगत्यंएवमनुमानसोपर्वतपक्षकवह्निसाध्यकधू
मलिंगकानुमितित्वघटकस्यपर्वतपक्षकत्वादिघटकस्यविशेष्यविशेषणभावभेदेनषड्विधत्वेतद्घटि
कावच्छिन्नप्रतिवह्निव्याप्यधूमवत्तानिरूपत्वघटकदलद्वयस्यमिथोविशेष्यविशेषणभावापन्नस्यहेतुतावच्छे
दकत्वसंभवेनगुरुतरकार्यकारणभावद्वादशकापत्तातत्रैवमतस्यातिगौरवग्रस्तत्वात्किंचपर्वतेनधर्मि
कवह्निव्याप्यधूमवत्तानिरूपत्वेनहेतुत्वेपरामर्शस्यव्यापकत्वांशेपक्षेधूमवत्वांशेचभ्रमत्वग्रहदशाया
मिवहेतौव्याप्यत्वांशेभ्रमत्वग्रहदशायांपक्षेव्याप्तिविशिष्टधूमवत्वांशेभ्रमत्वग्रहदशायांचानुमितेरस्वीका

घितयाव्याप्यत्वांशेभ्रमत्वज्ञानाभावस्यव्याप्तिविशिष्टधूमवत्त्वांशेभ्रमत्वज्ञानाभावस्यचतादृशानुमितिंप्रतिहेतुत्वम
पिमहागौरवग्रस्तंनचपर्वतधर्मिकव्याप्यवह्निवेधूमप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नेपर्वतांशेधूमभ्रमत्वग्रहदशायां
मीमांसकैरप्यनुमितिविरहायतादृशांशभ्रमत्वज्ञानाभावस्यहेतुतायाआवश्यकत्वादिदंगौरवंतन्मतेपिसमानमि
तिवाच्यंतादृशांशभ्रमत्वज्ञानस्यानुमितिंप्रतिबंधकत्वादन्यथापक्षधर्मताज्ञानस्यव्याप्यस्यनवह्नित्वधूमप्रकारकत्व
संदेहदशायामप्युक्तभ्रमत्वज्ञानस्यानुमितिविरोधितापत्तेर्नचोक्तभ्रमत्वग्रहकालीनस्यपक्षधर्मताज्ञानस्यध
र्मिकव्याप्यस्यनवह्नित्वधूमप्रकारकत्वज्ञानस्यैवतत्राप्यनुमितिप्रतिबंधकतायापरैरुक्तामतिसाम्यमितिवाच्यंता
दृशांशभ्रमत्वावच्छेदकधर्मवत्ताग्रहस्यानुमितिंप्रतिबंधकतायांनैयायिकैरप्यवश्यंस्वीकार्यत्वादन्यथाप
र्वतधर्मिकवह्निव्याप्यधूमवत्ताज्ञानत्वावच्छेदेनपर्वतांशेवह्निव्याप्यधूमभ्रमत्वग्रहदशायांतन्मतेपरामर्श
धर्मिकस्यचवह्निव्याप्यधूमवत्ताज्ञानत्वग्रहस्यसत्त्वेप्यनुमितिप्रसंगात्नचाननुगतस्यधूमलिंगकत्वस्यदुर्वच
23 नयाधूमलिंगकवह्निसाधकानुमितित्वावच्छिन्नंप्रतिवह्निसाधकधूमव्यापकतानिश्चयत्वेनहेतुत्वासंभवः

तत्सत्वेपरामर्षहेतुतावादिनापितत्तदनुमितिंप्रत्येकंनतत्परामर्षव्यक्तित्वेनैवहेतुत्वस्यावरुध्यत्वयाऽव्यवहितैकला
घवासंभवेनयत्रानुमितेःपूर्वंविशिष्टपरामर्शोनानुभवसिद्धस्तत्रैवानन्यस्यैवविशिष्टहेतुतायातुर्वीरत्वादिति अ
त्रोच्यते माभूत्सर्वत्रानुमितावनुगतरूपेणपरामर्शोहेतुस्तथापियस्यपुंसःपर्वतेवह्न्यनुमितिर्नीलोकादिहेतुका
किंतुधूमलिंगकैवतत्पुरुषीयवह्निसाध्यकानुमितित्वावछिन्नंप्रतितत्पुरुषीयवह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतेति
श्चयत्वेनैकरूपेणैवपरामर्षस्यहेतुत्वंतादृशास्थलमादायैवचन्यायमीमांसयोर्विवादोऽवतारणीयइतिसं
क्षेपः। अत्रेत्यादियत्रपरामर्षोनानुभवसिद्धस्तत्रानुमित्यादिकंकार्यंनेवस्वकारणेपरामर्षेऽनुमानविषया
प्रमाणमितस्यर्थः सतिस्यादिति अन्यथेयमनुमितिर्विशिष्टज्ञानपूर्विकानुमितित्वादस्मादेरप्रयोगकत्वसंभ
वादितिभावः। सएवकार्यकारणभावग्रहएवतत्रघटितेतिघटमर्थंतरघटितिस्यर्थः। इदंगौरवेतंतथाचतस्यानिश्चयात्सा
वेमितत्संभाविनैवकारणत्वग्रहविरोधिनीमविष्यतीतिभावः। तत्तुगौरवसंभावनंप्रसंगादितिधूमादिस्वात्मा
नेवलादिसामान्यस्यहेतुतायेषोप्रतिरिक्तपर्वतीयवह्न्यादिकस्यगौरवसंभावनात्संभवितादितिभावः।

यत्रविजातीयघटादौचैत्रत्वादिनाहेतुत्वंतत्रगन्धादिभेदभिन्नचैत्रव्यक्तीनांप्रसक्तसिद्धत्वादतिरिक्तकल्पनागौरवं
नसंभवतीत्यतःआयदाइत्युक्तंशंकतेतत्रेतिवह्नित्वादिस्थलेवह्नित्वादिकंविहायधूमत्वाद्यवच्छिन्नंप्रतिनियत
पूर्ववर्त्तित्वविशिष्टदकरूपंतदवच्छिन्नत्वाद्यवच्छेदकरूपेणकारणतायांसिद्धायांकल्पनागौरवस्यादोषत्वमितिहेतुप्रकारान्तरे
णापिहेतुत्वसंभवात्तादृशगौरवस्यादोषत्वंदुर्वारमितिभावःरहापीतिगृहस्थानांव्याप्तत्ववच्छेदकत्वात्केत्यादि
24 रूपस्यतादृशानन्तत्वकालादिघटितत्वेनगुरुशरीरघटितत्वादितिभावः।नचैत्यादिमूलस्यगौरवाभिधायकत्वेनैव
नातिरिक्तत्वादिग्राह्युक्तंयेनपौनरुक्त्यमतआहव्यभिचारेतिलाघवादिप्रतिसंधानशून्यानामेवव्यभिचारं
कार्य्यकारणभावग्रहविरोधित्वान्निर्णयेनेत्युक्तंननुप्रसक्तानुमानयोःसहचारग्राहकत्वेऽपिनिसद्व्याप्त्यत्वादिना
गगनादेर्नित्यपरिमाणवत्त्वमनुमायनित्यपरिमाणवत्त्वेननिरवयवद्रव्यत्वंविभुत्वादिमनुमानमेवसाध्य
साधनसहचारंग्राहयेदतआहअनुमितेतिअनुमितेयदेकंसाध्यंनित्यपरिमाणवत्त्वादितद्विशिष्टधर्मिलि
साध्यांतरस्यनिरवयवद्रव्यत्वादेरनुमित्सेत्यर्थःपक्षतावच्छेदकीभूतहेतोःसमानाधिकरणस्यसंसर्गमर्यादया

साध्येनानेयमनुमितिमुपयुक्तं सामानाधिकरण्यत्वप्रकारकं ज्ञानमस्तित्वमेवेत्यावेदयितुमुक्तमुपगम्यादीति वस्तुतस्तूप
गमेनप्रकृतनिर्वाह इति भावः। नेनियतव्यापाराभावेनेति तथाचमानस्यान्यप्रमाणानियतव्यापारवत्त्वमेव प्रमाणस्यान्य
प्रमाकरणत्वेतंत्रं ननु मनोऽसाधारणसहकारित्वमतः पूर्वोक्तापत्त्या वप्रयोजकत्वमिति भावः। दीधितौ कश्चिदिति
यत्र हेतुस्मरणोत्तरं तत्संबंधिव्याप्तिपक्षधर्मतयोः स्मृत्योपनीतभानात्मकः परामर्शस्तत्रेत्यर्थः। अनियतत्वेनेति
हेतुव्याप्तिपक्षत्वानां समूहालंबनस्मृत्यापि क्वचित्तु परामर्शोत्पादादिति भावः। तस्य संबंध्यंतरसाधारणस्य
तद्व्यापारत्वान्न तद्व्यापारशब्दार्थत्वात् ननु तत्तद्बुद्धिव्याप्तिमत्पक्षे वतत्तदुपनयव्यक्तेः परामर्शजनकत्वान्नि
यतव्यापारत्वं तु धीरमेवेत्याह वस्तुतस्त्विति प्रमावैजात्यस्यैव करणे यदसाधारणं सहकारी आदिः प्रति
क्षेपः। अत्र करणे निमित्तत्वात् साधकत्वान्तु अत्रापि असन्निकृष्टादिस्थलीयपरामर्शेऽपि प्रमावैजात्यं प्रसज्याप
त्तिजातिमत्त्वं ननु वैजात्यस्य प्रामाणिकत्वेतदुपलंभकस्मरणादिप्रविष्टस्य जातित्वं अविषयतीमतआह मान्ना
भावात्तदिति ननूपमयजन्यतावच्छेदकतयैव वैजात्यं सिद्ध्यतीमतआह उपनयस्यचेति अतएव उपनयस्यजात्य

व्यवस्थापकत्वादेव अन्यथेति स्वकीयालौकिकप्रत्यक्षे यत्र कार्यानुमत्वं न तत्राप्यनयप्रयोज्यजातिर्यत्र च स्पर्शानाप्युपनी
तस्मानेतादृशी जातिर्न तत्र कार्यानुमत्वमित्यत्र च सएनाघं सुरभि चेदनमित्यादिनानुमेतयोः सेकरस्पर्शः कार्यानुमत्वादि
व्याप्यतानानावे ज्ञानसाक्षात्वानुपन्नयजन्यतावच्छेदकत्वस्वीकारे च गौरवं प्रत्यक्षत्वस्यैव तथात्वसंभवादिति भावः ननु
सएनाघं सुरभि चेदनमित्यादिकं ग्रहणस्मरणात्मकं तानद्रूपमेवेति न तत्र कार्यानुमत्वादिनानैककर्यमेवं च सर्वांशे
पनीतभान एकोपनयजन्यतावच्छेदकतया जातिः स्वीकार्या न च तदस्ति द्विरंततः स्वात्मांशेपि लौकिकत्वसंभवा
दिति वाच्यं कामिनीजिज्ञासादिना प्रतिबंधवशात् स्मादेर ग्रहसंभवात् तदाह ज्ञानद्रूपेति पूर्वापरकालीनयोर
भेदग्रहं स्यैवं प्रत्यभिज्ञात्वाजिज्ञानद्रूपत्वपदेनास्मिन्नादिग्रहः तथा चैतदनुरोधेन प्रत्यभिज्ञाया विशिष्टज्ञानत्वेनै
वतन्त्रैवशं कल्प्यमावश्यकमिति भावः। न च घंसएवतत्माव्यवच्छित्तिधर्मवत्त्वादिना पदनुमानमेवलाघवादिसह स्यात्
75 स्यैपिसाध्यकं भावित्वतीत्यत आह ज्ञानवत्त्वापितेचेतिव्यवहारः स्फुट ग्रहस्मादित्यत्र च सुरभि चेदनत्वादिप्रकारकैक
देशतादृशास्तानत्वे नहि तुलातादृशाकानुपमान एवं वंशांकल्प्यमिति प्रमाणांतरेति प्रत्यक्षादिनामप्रभावविशिष्टस्य

र्थः। जनकत्वादिति लाघवादुपनयनत्वमात्रेणैव तथात्वादिति भावः। ननु ज्ञानोपनयनत्वमात्रेणैव विजातीय
ज्ञानत्वं प्रति हेतुत्वं वाच्यं नचैवं लौकिकप्रत्यक्षादिसामग्र्यादशायामपि तादृशज्ञानापत्तिः प्रत्यक्षादिसामग्र्यभाव
स्यापि तत्र हेतुत्वादत आह अस्तु वेति सर्वांशोपनीतभानस्य लौकिकप्रत्यक्षादिसामग्रीविरहस्यासिद्धेश्चेत्यर्थः। अस्ति
द्विविधो ज्ञानोपनयेति न च सर्वांशोपनीतभानस्य प्रत्यक्षत्वे मानाभावस्तद्ध्येन कलौकिकसंनिकर्षजन्यत्व
स्य तत्राभावादिति वाच्यं तदुपकारकप्रत्यक्षत्वाबाधितत्वे प्रत्यक्षेव तद्विषयकज्ञानत्वेन हेतुत्वादुपनयनजन्यत्वस्यै
व तादृशज्ञाने प्रत्यक्षत्वस्याधकत्वात् एतद्वस्तुवापि तु संनिकर्षवशेन सुरभि चन्दनमिति धिक् एवमिति स्वतंत्रविशेष
णज्ञानत्वेन हेतुत्वमित्यर्थः इतरेति तथा च तद्विशेष्यकतद्विशिष्टबुद्धौ तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नरूपितत्तद्विषयता
कज्ञानत्वेन हेतुत्वं तच्च धारावाहिकस्थले सत्त्वे न तत्र द्वितीयादिज्ञानानां विशेष्यीभूतधर्मविशेषणतयैव प्राथमिकादि
ज्ञानेनोपस्थितत्वादेर्मानाभावेन च नात्र पदवैयर्थ्यं मम पदविशेषणतयागृहीतस्य पदार्थस्य पुनरादिकत्वविशिष्टबुद्धेः संपन्नत्वं
तदुपपन्नत्वादिति भावः। स्पर्शयतीति भाषायामिति प्रत्यन्वितं तत्संबन्धिशांसपत्स्य चैत्यर्थः नन्वेवं त्वक्संसर्गापत्त्या नारीशिरांसपा

तरोनुपपत्तेश्च स्वतंत्रविशिष्टज्ञानं स्यादस्यतीत्यत आह विशेषदर्शनेति श्यामालिंगकं गौरवं मिथ्याशयेन शंकते नचैव-
मितिभावस्य प्रतियोगिनः स्मारकस्यापीति न च भावविशिष्टबुद्धावभावनिश्चयाभावस्य कार्यसहवर्तित्वेन हेतुत्वोप
गमादेव तदानीं भावविशिष्टबुद्ध्युत्पत्तेः संभवात्स्मारकस्यापि प्रतिबंधकत्वे मानाभाव इति वाच्यं यत्र स्वधर्मिकाभावज्ञाना
यहोत्तरं भावनिश्चयोत्तरकालं भावविशिष्टधीस्तत्र ज्ञानप्रत्यक्षाभावविशिष्टा भावनिश्चयत्वावच्छिन्ना भा
वस्य कार्यानुत्पादकत्वाद्दशायामसक्तत्वात्तद्रूप्येणाभावनिश्चयाभावस्य भावबुद्धौ हेतुत्वासंभवादिति भावः। यत्तु स्वा
तंत्र्येणाभावस्योपस्थितावपि भावस्यैव विशिष्टबुद्धिरथैतद्भावबुद्ध्यनुत्पत्त्यर्थमभावप्रत्याहकस्मारकस्याः प्रतिबं
२८ धकत्वध्रौव्येऽभावाविशेषणत्वेनोपस्थितेर्हेतुत्वं विकल्पमिश्रत्वरसः कश्चिदित्युक्त्या सूचितः व्याघातमप्या
हव स्वातंत्र्येति मानाभावादिति न च विशिष्टज्ञानत्वं विशिष्टानुभवत्वं वास्तु मित्यादिरूपे संदिग्धव्यभिचार
कत्वात स्वातंत्र्यापरिहारकमिति वाच्यं अभावत्वाधीप्रतिबंधकत्वस्याग्रहभावत्वप्रकारकस्मरणोत्तरं प
रस्यैवमूलत्वादौ विशिष्टज्ञानत्वे तत्र तादृशावत्यन्तत्वस्यापि संदिग्धव्यभिचारित्वादिति भावः ननुपदार्थमि पूमि

व्याप्तिर्न स्मृतिः किंतु धूमत्वहेतुकानुमितिरेवेति यदि द्रूपात्तदा रूपवतिवं यस्मंभवादाह वस्तकतइति दर्शनादिति पंचम्यर्थः प्र
योजकत्वं स्वमतिस्थाप्यारोपधर्मवत्तात्तान स्यात्तन्त्र्य स्मृतेर्वीशंसयत्वावच्छिन्नेऽप्यहेतुत्वानुप्रयोजकत्वं तु दोषविधया विरोधज्ञा
नापस्मारकतयाविस्मन्यदितन्तुस्याधारत्वेऽपि तु त्रासंशयस्यानिश्चयत्वस्य चोपनयजन्यतावच्छेदकत्वं ज्ञातिदोषां अतएवान्यथैवसं
शयनिश्चयौ संपादयति द्वयं मित्त्विति एतेनायायवत्र पूर्वमित्यादिरूपेहितत्वेन योग्यत्वेत्यादि नियमस्याप्रामाणिकत्वे पुनराह ध्रुम
त्वत्विति तथा च तद्धीस्था पुरुषवतिवं दित्तादवस्यैवेति भावः अतएवेति निरस्तामिलन्वयः तद्धर्मविशिष्टएवेति तथा च तद्धर्मविशि
ष्टविशिष्यकतदुपनीतवस्त्वसंप्रति तद्धर्मावच्छिन्नविशिष्यकतद्धत्वधीजन्यतदुपनयत्वे नैव हेतुत्वमतः पूर्वं धूमांतर एव धूमत्वेन
व्याप्तिग्रहेपि तद्व्याप्तिनपक्षधर्मधूमव्याप्त्युपनीतभाने बाधकाभावइति भावः मानाभावादिति उक्तक्रमेण हेतुतायां मानाभा
वादित्यर्थः ननु व्यापकस्यानन्यथासिद्धत्विकारणत्वमघीयातमत आह चेदनेत्विति व्यभिचाराच्चेति तथा च न व्यापकत्वमिति
भावः संबंधिकपदार्थवलत्तासंबंधिद्वयप्रत्वेन हेतुतयोः परे रनंगीकारोदाह संबंधिद्वयेति त्वयाने याथिकेन तथा च त्वन्म
तावत्सरे नैवेदं द्वयं दत्तमिति भावः मूलेन च पर्वतो पवाहिसाध्यानुकारइति संभवतीति शेषः नचपक्षधर्मस्येत्यादि ह्
त्वमभिप्रेत्याह तस्मादरेपीति तथा च पक्षसाध्यग्रहं विनेति मूलेस्य पत्नीयत्साध्यं स्वविषयीभूत्य तत्तामानाधिकरण्यरूपव्या

सि गृहीतुं न शक्यत इत्यर्थः। मूलालौकिकविशिष्टबुद्धेः विशिष्यमाणविशेष्यसंबंधं विनाप्युत्पादेन व्यभिचारादाह तदंशे प्रमात्वमिति विशि
ष्टांशे प्रमात्व इत्यर्थः। उपदाना इत्यग्रिमान्वयः। भ्रमतिप्रमात्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वादिदं रजतमासीदित्यादिभ्रमायां व्यभिचा
राच्चाह लौकिकत्वे चेति विनापि विशेषदर्शनं विशिष्टभ्रमोत्पत्त्या व्यभिचारादाह विशेषदर्शनं चेति याथार्थ्ये कथमदर्शनं चेति
त्यर्थः। केचित्तु व्यावर्त्तकत्वाद्युपग्रहदशायां ननु धारावाहिकस्य विशेषणज्ञानस्येव संनिकर्षविधयाप्युपयोगसंभवाच्चाहीय
संनिकर्षस्याप्युपादानं विफलमत आह विशेषणस्य चेति सामान्यतः सामान्यप्रत्यासत्त्या व्याप्तित्वेन व्यापकसामान्या
धिकरणत्वेन तथैव व्याप्तित्वेनैव न त्वाधेयतासंबंधेन तत्र द्रव्यविषयकचाक्षुषत्वापत्तिरित्थं प्रतीतिस्तद्द्रव्यचक्षुःसंयो
गत्वादिनाहि तुल्यानुकथं पर्वतीयवह्नेः संनिकृष्टस्य चक्षुषा निरूपणं निराशंक्य निषेधयति नहि वह्निरित्यादि गुणादेश्च
क्षुःसंयोगाभावेपि विषयतात्वाच्चाक्षुषोत्पादादुक्तस्येत्युक्तेः घटो नास्तीत्याकारके घटचाक्षुषे व्यभिचारात्तदुक्तमाधेय
तयेति ननु पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ वह्नेर्विधेयतामानं किंतु पर्वतस्यैव वह्न्याधारतयेत्युक्ते का परिकारणाभावेन व
ह्नेरुपनीतभाने बाधकं स्यादत आह तद्वत्वस्यैवेति द्रव्यवत्वस्यैवेत्यर्थः तथा च तेन तद्द्रव्यवत्त्वावगाहि चाक्षुषं प्रतीतिरिति
वायचक्षुःसंयोगत्वेन हि तुल्यात्वाद्विरहादेव वह्नेर्भानमसंभव इति भावः व्यभिचारादिति चक्षुःसंयुक्तस्याद्द्रव्याधार

तायाः तुल्यत्वभानादिति भावः। कार्यतावच्छेदककोटावाधारत्वस्यावगाहित्वमात्रं प्रवेश्यं न तु संसर्गविधया तदवगाहित्वेन यासाति
वत्साधारत्वप्रकारकोपनीतचाक्षुषेबाधकाभावात् तत एव वत्समनुप्रवृत्तिस्यादित्यंभवेनुमितिबाधकप्रमाणस्यादिक्कोराप्येनाधा
रत्वकारकेदिवा चाक्षुषे व्यभिचारमाह रूपमिति अन्वयात् हक्रमेणहेतुतासत्वे वह्निमत्वगमितेति तथा च पर्वतीयधूमधर्मि
कव्याप्तिग्रहे साध्यसमानाधिकरणांशे वत्साधारत्वांशे वत्साधारत्वांशे प्रकारकत्वैव प्रवेशात् व्यभिचार इति भावः।
न चेति वाच्यमित्यग्रिमेणान्वयः। आधेयताया आधेयतानियामकसंबंधेन वयाकृतोपवर्तो वह्निमानित्याकारकबुद्धावाधे
यत्वस्याविषयत्वस्यादलग्नकत्वापत्तेः। सा ज्ञानांशे ग्रहे सा तात्कारात्मकज्ञानग्रहे तेन वह्निमत्तया पर्वतस्य वह्निस्मृ
त्यादौ गुणत्वत्तयाधर्मिण्येव न व्यभिचारः। एवं च मुख्यविशेष्यतानिरूपिताधेयत्वसंसर्गावच्छिन्नज्ञाननिष्ठप्रकारतासंबंधे
न सा तात्कारं प्रतिसमवायेनेंद्रियसंयोगस्य हेतुत्वात्तत्वत्वादौ तद्विरहाद्वेप्रत्यक्षासंभव इति भावः। आधेयतात्वस्य
फलमाह अभेदेति अभेदसंसर्गकारगतायारोपितेत्यर्थः। तथा च दंडवानित्यादिविभिरूजातादिज्ञानस्य मुख्यविशेष्यप्र
प्रकारत्वे व्याधेयतानियामकसंयोगादिसंबंधेनाप्रकारकत्वान्न तत्र व्यभिचार इति भावः। मुख्यविशेष्यतेत्यस्य
फलमाह दंडाद्यात्मकेति न सा त्यादिति दंडादेर्मुख्यविशेष्यतानिरूपिताकारतेत्यर्थः। दंडादिमतः प्रकारांतरे
प्रकारत्वेन मुख्यविशेष्यत्वाभावादिति भावः। मानाभावादिति निर्विकल्पकाद्यनुरोधेन ज्ञानलौकिकप्रत्यक्षं प्रतिविषयेंद्रि

यसंयोगस्यहेतुत्वादितिभावः उक्तक्रमेणहेतुतायांसाधकाभावमुक्त्वाबाधकमप्याह धूमवानित्यादि यत्रापिवह्निमानि
त्येवसामान्यमत्रप्रत्यक्षे व्यभिचारः स्तेन वतिकिंचिद्धर्मावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितउभयप्रकारताकप्रत्यक्षत्वावती
न्द्रियसंयोगस्यहेतुत्वोक्तावपिव्यभिचारस्तदपरमर्थं धूमवत्त्वस्यधर्मितावच्छेदकतयोल्लेखः सामान्यप्रत्यासत्तौविरहा
दाहतत्रासंसर्गस्येतिमुख्यविशेष्यइत्यादिः नयाचयत्रप्रत्यभिज्ञायांदंडत्वास्यकर्तवेधर्मितावच्छेदकतानुप्रकारतात्रव्य
भिचारइतिभावः यद्यनुभवसिद्धमपिप्रत्यभिज्ञायांस्तत्प्रकारकत्वमपलप्यते अपलप्यतांतर्हिपरामर्शेपामानस्या
पिपर्वतोवह्निमानित्याद्याकारस्यवह्न्यादिप्रकारकत्वंवह्निमद्भेदावगाहिप्रत्यक्षत्वेनैवतस्यावह्न्याद्यप्रकारत्वमुपयो
गित्वसंभवात्तथाचोक्तक्रमेणेन्द्रियसंयोगस्यहेतुत्वेप्यनुमितिर्नाधिकाप्रमेत्याशयेनाहप्रकृतेपीति एतेनेतिप
28 र्वतोवह्निमानित्यादिबुद्धेर्वह्निमद्भेदप्रत्यक्षत्वेन फलार्थत्वेनेत्यर्थः तादृशेतिमुख्यविशेष्यतानिरूपिताघ्रेयत्वसंस
र्गावच्छिन्नउभयानिष्ठप्रकारताकस्यात्वस्यात्प्रकारइत्यर्थः दंडिपुरुषोनास्तीत्यादौ दंडप्रत्यक्षेव्यभिचारवारणाय मुख्य
विशेष्यतानिवेशस्यावश्यकत्वादितिभावः सः इंद्रियसंयोगः ननुपरामर्शजन्यायमानस्यपर्वतोवह्निमानित्याकारस्यान
स्यापर्वतांशेवह्निप्रकारकत्वंनप्रत्यक्षत्वंकल्प्यते येनवह्निमद्भेदावगाहितयाप्रत्यक्षस्योपयोगितास्यात्किंत्वनुभवसि
द्धमेवतस्यातथात्वंतथाचवह्न्युक्तकारणबाधादेवनतस्यप्रत्यक्षत्वमपित्वनुमितिरधिकैवप्रमेत्यतआह चैत्रपदेतित

तथा च चक्षुरायोगस्य चैत्रादिपदस्य च चक्षुरायसंयोगस्यापि दंडादिन्या सुषादिप्रत्यक्षोदयात्तथैव व्यभिचारात्त्रोक्तक्रमे
णेन्द्रियसंयोगस्य हेतुत्वं येन कारणबाधा न हि रूपनीतप्रत्यक्षं न स्यादिति भावः। अतीतत्वाच न बाधितत्वात्तादृशद्रव्यप्रका
रताकप्रत्यक्षं प्रति चेन्द्रियसंयोगस्य हेतुत्वमुक्तं कदाचिद्दंड्ययमासीदित्यत्र प्रत्यक्षे व्यभिचारवारणसंभवादाह अथेदं
डीत्यादीति ननु परेषामिदं रजतमित्यादिभ्रमवदयं दंडीत्यादिकमप्यगृहीतभेदं ज्ञानद्वयमिव निरुक्तकारणविरहेणवि
शिष्टप्रत्यक्षाभावादिति यदि ब्रूयात्तदाप्याह तत्वावस्थितिअतिरिक्तस्य पूर्वानुभूतत्वाभ्यपतिरिक्तस्य तथा च तत्प्रकारानुप
नीतत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकमित्याग्रसिद्धमिति भावः। ननु तद्वद्वियोगानुपधायकनिरुक्तद्रव्यप्रत्यक्षा
एवेन्द्रियसंयोगस्य हेतुत्वं वाच्यं तावतैव द्रव्यात्मकतत्प्रत्यभिज्ञायां व्यभिचारवारणादत आह तद्वद्वृत्तिनिमित्तान्तरे
तितद्वद्वियोगविशिष्टेत्स्याधननातानादिविरहप्रयुक्तस्येत्यर्थः अनवच्छेदकत्वादिति अन्यथा नीलानुपधायकघ
टत्वादेरपि कार्यतावच्छेदकत्वापत्तेरिति भावः। ननु तद्वद्जननस्वरूपयोग्यनिरुक्तद्रव्यप्रत्यक्षं प्रत्यक्ष चक्षुरादिसं
योगो हेतुः स्वरूपयोग्यत्वाभावस्य कारणान्तरविरहप्रयुक्तत्वेन नन्वयतो व्यवच्छेदकत्वसंभवादत आह तज्जननीति प्रकृते
विपरामर्शजन्मिते मर्वतो वह्निमानिति ज्ञानेपि तथा च निरुक्तेन्द्रियसंयोगकार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वाद्बहिरिन्द्रियसंयो

गमुपनीतचाक्षुषस्यात्मकस्य तादृशात्मनस्योत्पादेनाघकाभावइतिभावः। अतएवेति। व्याप्यकतत्ताव्यभिचारौ व्यभिचारा
देवित्यर्थः। चक्षुः पिशाचसंयोगाद्यनन्ये पिशाचोपहितं गृह्णमित्यादिनाक्षुषे व्यभिचारस्यवारणाय नदीदृष्टिपथावीति संधा
तृचक्षुःसंयोगो नाभानुसिद्धंमूर्छिरित्यादिचाक्षुषेतद्वारणाय विद्यमानेतिगुणादिचाक्षुषेतद्वारणाय द्रव्येति चक्षुर्योस
स्यैव विद्यमानद्रव्यस्य प्रत्यक्षादिः स्पर्शनादिप्रत्यक्षे चक्षुःसंयोगस्याहेतुत्वादेनेति न चाव्यस्यातीतमात्रवृत्तित्वमतेन तद्रव्य
मित्यांव्यभिचारयोग्यादाह नयनादिति नतु प्रतियोगित्वसंसर्गेनवक्रिमनात्वशाद्रव्यचाक्षुषादौ चक्षुरादिसंयोग
स्य हेतुत्वान्नोक्तस्य व्यभिचारइत्यतआह अभेदारोपादाविति आदिनायचैवस्यपुत्रइत्यादिचैत्रसमुपनीतचाक्षुषो
पग्रहः एवंतहि द्विपदाप्रत्यादेरनादरे व्यवहितेत्यनेन न विद्यमानत्वचक्षुःसंयोगाभावयोः सूचनं तदस्मारणादिति का
29 दृशादंडाश्मरणामित्यर्थः। न निश्चय इति पूर्वं ज्ञानत्वपः एवमग्रेपि दर्शनादिनेत्यादिना विशेषदर्शनापुपग्रहः संशयस्ये
वेति तदभाववविशिष्टबुद्धेः सामग्रीसत्त्वेनादंतदभावप्रकारकस्य तन्निश्चयस्यायोग्यादिति भावः। ननु यत्र विशेषदर्श
नादिना तदभाववविशिष्टधीप्रतिबंधस्तत्रैवोपस्थितस्य व्यवहितदंडस्यायंदंडीति चाक्षुषनिश्चयः स्यादित्यत आह स
तिचेति ड ऋक्रमेण हेतुनापि ज्ञाणां पुरस्करोति युक्तं चैतादिति अन्यथा दंडीनवेतिसंशयोपि चक्षुर्योग्याविद्यमानदंडस्य

चाक्षुषइति हंऽयचक्षुःसंयोगाभावेसोपिनस्यादितिभावः। नहीतिअसौऽहंडीनवेतिसंशयस्तस्यविद्यमानहेतुकस्यविशिष्टवि
लक्षणचाक्षुषालिकाबुद्धिर्नेतिनहीत्यर्थः। यथाश्रुतेचक्षुर्योग्यत्वादृशाद्व्याचाक्षुषसामान्यंप्रत्येवचक्षुःसंयोगहेतुतयाः प्र
सक्तत्वात्तुव्यप्रकारकबुद्धेरुपन्यासानर्हत्वादितिध्येयं। तादृशाद्व्यचाक्षुषनिश्चयत्वावच्छिन्नंप्रतिवचक्षुःसंयोगत्वेनहे
तुत्वंवाव्यभिचारश्चयेनशंक्यतेतन्निश्चयइतिअसाविच्छन्नुसन्धतेऽहंप्रत्यक्षमानदीधितौशंसयत्वमितिदृष्टान्तार्थं
नजन्यतेतितद्विशिष्टधीसामग्रीदशायामिवतदभावविशिष्टधीसामग्र्यभावस्त्वितन्निश्चयसंभवाच्चदभाववाप्रकारक
त्वघटितस्यतन्निश्चयत्वस्यजन्यतानवच्छेदकत्वाद्न्यथापदार्थप्रकारकपटवत्ताज्ञानत्वस्यापितथात्वापत्तेरितिभा
वः। तदभावप्रकारकस्यापितदुक्तासमुच्चयस्यनिश्चयत्वात्तस्याखंडत्वमभ्युपेत्याह अस्त्वेवेति तथानिश्चयत्वंजन्य
तावच्छेदकंप्रमितत्वादितिविशेषस्यैवानुसन्धते संभवादिति तथाचतत्राप्युक्तहेतुनाव्यभिचार इतिभावः। ननुपरा
मर्शजनितस्यपर्वतोवह्निमान्नित्याद्ज्ञानस्यनचाक्षुषत्वादिसंभवेनाप्यनुमेयवत्तादानीयमानयानुमितित्वइत्या
शंकरादतआह मामूदितिअयंपरामर्शजन्यातत्रद्व्याप्यानसेतादृशनियमस्यमनःसंयोगजन्यत्वनियमस्यअत्यं
तमितिघटादिमानसेव्यभिचारादितिभावः। नचानुमितेःसाक्षात्कारत्वेतन्नोदनुमितिमन्यसाक्षात्कारत्वावच्छि

भेदानां तत्तदनुमितित्वसाधारणपदार्थमतिरिक्तानां कल्पनायां गौरवं स्यात् अस्माकं तु साक्षात्कारत्वसमनियतानां तत्तदनुमितिस
न्यत्वविशिष्टसाक्षात्कारत्वानां गुरुत्वादिव तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदानां असंभवः। यद्वा दीक्षितमस्य साक्षात्कारत्वा
वच्छिन्नभेदत्वमते लाघवमिति वाच्यं अनुमितिः प्रत्यक्षानुमितिः तत्तदनुमितित्वान्यत्वविशिष्टसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नभेदा
नां तत्तदनुमितित्वसाधारणपदार्थमतिरिक्तानां कल्पनाप्रसंगात् अस्मन्मते तु साक्षात्कारत्वभिन्नत्वसमनियतानां त
त्तदनुमितित्वान्यत्वविशिष्टसाक्षात्कारत्वानां गुरुत्वादिव तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धत्वात् साक्षा
30 त्कारत्वावच्छिन्नभेदस्यैव लाघवेन तादृशसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नभेदस्यान्वसंभवाच्चेति ध्येयं अथानुमानस्य
प्रमाणान्तरत्वं प्रमितिवैजात्याभावाद्याख्यं खण्डयते नानुपादेरिवानुमितेरपि साक्षात्कारविशेषत्वपातनकरण
स्यापि प्रत्यक्षप्रमाणेऽन्तर्भावत्वानायइत्याह अस्ति तावदिति तत्र विशेषोऽनुमितित्वाख्यवैजात्यमवान्तु यत्र कार
णामिति तथा च परामर्शजन्यतावच्छेदकतया सिद्धतादृशवैजात्यसिद्धिरिति भावः। द्वितीयमपि दूषयति मानस
प्रत्यक्षेति तथा चानुमितित्वस्यानुभवसिद्धतयाऽतुरपङ्क्तवन्मानसप्रत्यक्षत्वव्याप्यमिव तदस्त्विति तदा प्रत्यक
रणप्रत्यक्षप्रमाणामिवास्तामिति भावः। अनुभवत्वादितीति तुल्यन्यायतयानुमितिरिव शाब्दोपमितिस्मरणपि मानसप्रत्य

सत्वादिति भावः एवं अनुभवमात्रस्यैव प्रत्यक्षत्वे अनुभवत्व मनुभवत्वशाप्यर्थः अन्यातु प्रत्यक्षत्वादिति तुल्ययुक्तिकजाति
त्वस्यास्वीकारात् प्रत्यक्षत्वमेवानुभवत्वं तथा च प्रत्यक्षत्वेनैवानुमितेः प्रत्यक्षत्वसाधने स्वरूपासिद्धिरिति भावः। असिद्धिं प
रिहरन्नाह स्मृत्यन्यत्वेनानुमिति अनुभवत्वमित्यनुसन्धत्ते स्मृत्यन्यत्वं घटादौ ज्ञानत्वं च स्मृतौ प्रत्यक्षत्वस्य च व्यभिचारी
त्यतो विशिष्टमुपात्तं अप्रयोजकत्वादिति अनुकूलतर्कं विनाप्रसिद्धिनत्वमेवाव्यभिचारसंदेहस्यापि व्याप्तिधीविरोधित्वा
दन्यथा वायुरूपवान् स्पर्शवत्वादेरपि प्रामाण्यापत्तेरिति भावः। ननु सत्यपि व्यभिचारसंदेहे नुमानादिना व्याप्तिग्रह
संभवात्प्रयोजकत्वमत आह अनुमिताविति शंकते तद्व्यंजकेति साक्षात्कारत्वव्यंजके इत्यर्थः न तथानुमितौ साक्षात्
कारत्वग्रहः सामिति परात्ममनःसंयोगस्य लौकिकसंन्निकर्षत्वाभावात् स्वपदं तस्य लौकिकसंन्निकर्षजन्यत्वस्य त
था चाहं सुखीत्याद्यनुमितौ साक्षात्कारत्वग्रहः स्यात्। आत्ममनःसंयोगस्य च लौकिकसंन्निकर्षजन्यत्वादिति न
चैवं मम तत्वनमित्यादि आत्मोपनीतमानसप्रत्यक्षेपि साक्षात्कारत्वग्रहस्तेति व्यभिचारान्मानसमात्रस्यैव
बाधकं विना स्वात्मांशे लौकिकत्वादिति भावः ननूपनीतप्रत्यक्षानुरोधात् तत्र प्रकारकेप्रत्यक्षांशेपि तन्नोनत्वेना
वश्यं हेतुत्वं तथा च सामग्रीवशादेव बहुत्वाद्यनुमितिमात्रस्य बहुत्वाद्यदिप्रत्यक्षत्वसिद्धौ विशिष्यतया साक्षात्कारत्वग्र

प्रकारकभ्रमसत्त्वं प्रति तादात्म्येनानुमितित्वादिना प्रतिबंधकत्वमप्यनायासलभ्यमतो नानुमितौ साक्षात्कारत्वस्यापूर्वइत्य
तआह वह्निमदिति साक्षात्कारत्वाभाविति साक्षात्त्वावच्छिन्नाभावग्रहाद्वेत्यर्थः तथा चानुमितिः साक्षात्त्वप्रतियोगिकत्वा
त्ववह्निविधेयकाथातु किंतु भ्रमत्वमिव तद्येव वह्न्यनुमितिदशायामनुपपन्नस्य वह्नित्वसाक्षात्करोमीति ग्रहस्यापि विषय
बाधेन भ्रमत्वाद्बाधितत्वमेवास्त्विति मतेनाह अंगस्येति अन्यथात्वं भ्रमत्वं तथा च सुरभिचंदनमित्याकारविशिष्टज्ञा
नस्य चंदनं पश्यामीत्यनुव्यवसायबलात् सौरभगोचरस्य च स्यदर्शनत्वसिद्धौ सौरभदर्शनात्मकप्रतियोगिमति
तदभावबाधितयो भ्रमत्वं कल्पते पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिस्थले कांश्येऽपि साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसाय विरहाद्वह्नि
नसाक्षात्करोमीति बुद्धिबोधकं विनाभ्रमैवेति भावः ननु पर्वतो वह्निमानित्यनुमितेरुत्तरं नसाक्षात्करोमीति प्रत्य
यो नास्त्येव वह्नित्वसाक्षात्करोमीति प्रत्ययस्य वह्नेर्लौकिकसाक्षात्काराभावविषयकत्वेनोपपत्तौ नानुमितेरुप
नीतभानत्वे बाधकः शब्दो गगनं शाद्यनित्य इत्याद्यनुमितेरुत्तरं गगनं नसाक्षात्करोमीति प्रत्ययस्य लौकिकविषयतया गग
नास्याभावविषयतया साक्षात्कारो नगगनमहीति गगनादेर्लौकिकविषयत्वाप्रसिद्ध्यापादितत्वात् सौरभं न पश्यामीत्यादि
31 बुद्धाव प्युक्तक्रमानुसरणे ति प्रमाविभ्रमेवेत्यत आह साम्येति तदंगीकार तथैव प्रत्यासत्त्यंतदधीनतानत्वसाधा

पक्षीयवह्निव्यक्तेः पर्वतो वह्निमानित्यनुमितावुपनीतभानसंभवात्तदंशे त्वेच संनिकर्षाभावादेव भ्रमप्रत्यक्षाभावसिद्धावनुमितिः
भ्रमांतरं न च तत्र बाधिकधीं तत्राप्रसिद्धवह्निविशिष्टानुमितिज्ञानस्य विशेषणत्वायोगादिति वाच्यं स्मृतौ व्यभिचारेण विशि
ष्टज्ञानमात्रे विशेषणधियः कारणत्वाभावात् ज्ञानलक्षणत्वानुरोधेन विशिष्टभ्रमत्वं प्रत्येव तस्यास्तथात्वादिति भा
वः। व्याख्यातं अतिरिक्तभ्रमत्वेन तथा च तत्राधिनस्यास्यानुकरोमि किंतु सुनोस्मु यमिनोमीत्यनुव्यवसायबलादतिरि
क्तभ्रमासिद्धौ तत्करणमपि शब्दादिकमतिरिक्तं भ्रमाणामित्यर्थः। क्षधातोश्च प्रवृत्तिनिमित्तं प्रत्यक्षत्वांतरं श्रवणत्वमि
वतद्विरुद्धं शाब्दत्वमपि स्यात् साक्षात्करोमीतव्य इत्यादिनैकप्रयोगादितद्भावादयमर्थः। अतइत्यादि लोकव्यवहारश्चेति
ध्येयं केषांचिन्मतमाह अवस्थितेत्यादिना जलव्यापकस्नेहाभाववती पृथिवीति व्यतिरेकपरामर्शात्तु पृथिव्यां जलभेद
इत्याकारकार्थेमिति निर्णीयते सा च न प्रत्यक्षं जलभेदस्य प्रागनुपस्थितेरोपनयासंभवादिति भावः। न च तादृशानुमितेरु
पस्थितपदार्थान्तरांशे एव सामर्थ्यसत्त्वादुपनीतप्रत्यक्षत्वं सुवचमिति वाच्यं अनुमितेः प्रत्यक्षत्वमतापि सत्यं व तत्राप्रा
तेषामत्र स्यतद्विषयत्वात्तु न वा द्विषयांतरांशे प्रत्यक्षे नुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकस्य कल्पनीयत्वादन्यथा वह्नितत्वाव
द्रुत्त्ववगाहित्वे नुमितेर्विषयशतभावमेघरत्वापत्तेरिति भावः। अप्रसिद्धसाध्यकायाः प्रत्यक्षत्वाभावेपि प्रसिद्ध

साध्यिकाया अनुमितिस्तथात्वे बाधकाभाव इत्यत आह एवं चेति जानातीति साध्यत्वं विनानुमितिद्वय अप्रसिद्धसाध्यकानु
मितावनुमितित्वं विनासाध्यत्वं चयत्वादिप्रत्यक्षे वर्तत इति मिथो व्यभिचारिणोस्तयोरेकत्र अप्रसिद्धसाध्यकानुमितौ सं
करइत्यर्थः। मतमिदं दूषयति तत्रेत्यादिना तत्र पृथिव्यां जलभेद इत्याद्यप्रसिद्धसाध्यकानुमितौ भेदत्वादिनेतिजल
भेदत्वादिना ज्ञानानुपस्थितत्वान्तरवच्छिन्नोपनीतभानासंभवेपि भेदस्य सामान्यलक्षणयोपस्थितेः भेदे जलत्वाद्यव
त्र प्रतियोगित्वसंबधेन जलादेरुपनीतभानमित्यर्थः नचैवं विशेष्ये विशेषणमित्यादिक्रमेण जलभेदवतीत्येवत
थानुमितिः स्यात्तथा चाप्रसिद्धसाध्यकस्थले साध्यविशेष्यिकैवानुमितिरिति प्रवादोभज्येतेति वाच्यं अप्रसिद्धसा
ध्यकपरामर्शस्याविशेष्यविधया साध्यविधेयकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुत्वात्तत्र साध्यविशेषणकानु
32 मित्यसंभवादन्यथा जलभेदसाध्यकावयपरामर्शादुपितद्विशेषणकानुमित्यनुत्पत्त्या व्यभिचारप्रसंगादित्या
देरन्यत्रोक्तत्वादिति भावः अप्रसिद्धसाध्यकत्वनुद्देश्यतिरिक्तस्यापि भेदान्यत्वेनाप्यनुमितित्वेनानायासमवश्यापत्त्या
न्वदनुरोधेनानुमानप्रामाण्यस्यापन्नं तदुपनीतभानत्वसेवपणानुमानप्रामाण्यपरं वेत्युक्तं चेदुपमत्युन्मत्तप्रलपि
तमित्याशयेन किंचिदित्यपरइत्यपि चिंतौ वस्तुतोनुमितेर्लीनत्वे प्रयस्त्वंतरस्य वानुपपत्ती नस्यामर्यादया तथाबहु

मीनसंतानरमिनांतरमपि नौपपत्तिलाघवेन मानसत्वसामान्यं प्रत्येव चानुपपत्तसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वादनुमित्स्यनमानस
त्वावच्छिन्नेप्रतितत्पक्षविगेरनादिवंचसा चानुमितिः प्रत्यक्षत्वे पूर्वोक्तपक्षत्वितयावद्युक्तकनानिवृत्तवभानस्यानुपनयनसंनि
कर्षसत्वादिहापत्तौ चानुभवविरोधः स्त्वेद्धर्मिकतत्तद्विधेयकानुमितिसामग्र्यास्तादृशस्तादृशविधेयकान्यविषयताक
प्रत्यक्षं प्रतिविरोधित्वांतरकल्पनेन महागौरवमित्यनुमितिः प्रमाणांतरमेवेतितत्त्वं ननु प्रकारांतरेणानुमित्सानिवी
हरेव व्याप्यतावच्छेदकस्यापि धूमत्वादेर्ज्ञाप्यताग्रहे मानं भविष्यतीत आह तन्निष्ठेति धूमत्वादिनिष्ठस्येत्यर्थः तथा च धू
मत्वसमानाधिकरणाभावत्वादिस्पत्तिर्धूमत्वादिघटितत्वात्तदनुपस्थितौ निरवच्छिन्नधूमत्वप्रकारेण धूमस्या
नवशायां वह्न्यनुमितेनस्याज्जात्यातिरिक्तस्यैवावच्छिन्नप्रकारतानियमेनाभावे निरवच्छिन्नस्यैव धूमत्वस्य समा
नाधिकरणपदीसंभवेपि धूमत्वव्यापकीभूतसाध्यसमानाधिकरणतद्वत्तापरामर्शस्य तत्र हेतुत्वमांतरोपस्थित्य
धीनत्वात्तद्देशोपि स्वरूपतो धूमत्वस्यानिवेशो धूमत्वेन व्यभिचारग्रहेपि धूमत्वहेतुकपरामर्शसंपत्त्यानुमितिप्रसंगा
दितिभावः लिंगविशेष्यकपरामर्शस्य हेतुतायां दोषाभावत्वाशयेनस्यास्वरससूचकत्वासंभवादाह वाशब्द इति ऽभप
वेति व्याप्यधर्मिकपक्षधर्मितानिश्चयत्वेन पक्षधर्मिकव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन हेतुतायां प्रकृतस्य विशिष्टस्यानेहेतुताय

वस्थापन्नस्यासत्तेरित्यर्थः। लिंगविशेष्यकस्य पक्षविशेष्यकस्य च द्वयोरेव परामर्शयोरनुगतस्यैकस्य हेतुत्वसंभवात् स
मुच्चयपरिशेषं नाशङ्क्य स्वमभिप्रेत्याह वस्तुतस्त्विति व्याप्यपक्षवैशिष्ट्यावगाहित्वेन तादृशवैशिष्ट्यावगाहितादृशनिश्चय
त्वावच्छिन्नत्वाच्च व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनां सर्वेषामेव निश्चयानां हेतुत्वमित्यर्थः। कारणतावच्छेदकं तु लिं
गधर्मिकपरामर्शत्वं पक्षधर्मिकपरामर्शत्वं च द्वयमेव तादृशतादृशपरामर्शेनैतदनुमितित्वस्यैव कार्यतावच्छेदक
33 त्वेन व्यभिचारासंभवादिति न व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वस्य न्यूनोऽनुगतस्य तु वैयर्थ्यात्तादृशस्यैका
नुमितिं प्रत्यहेतुत्वापत्तेरसंगतिरिति ध्येयं ननु पक्षविशेष्यकव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनैवानुमितिहेतुत्वात् लिंगधर्मिक
परामर्शो न हेतुरत आह विनिगमनेति व्याप्यधर्मिकपक्षोपाभिमतानिश्चयत्वेनैव हेतुत्वात् पक्षधर्मिकपरामर्शो न हे
तुरित्यत्रापि विनिगमकाभावेनेत्यर्थः। न च लिंगविशेष्यकपरामर्शस्य हेतुत्वे क्वचिद्दुष्टनयेऽपि लिंगविशेष्यकः प्रसुप्ते
तेति वाच्यं कपकसंप्रदायानुरोधात् पक्षविशेष्यकस्यैव तस्योपन्यासात् अन्यथा व्याप्तिग्राहकत्वाविशेषात् सर्वो
वह्निमानुमित्युदाहरणं स्यादिति भावः। वस्तुतो यत्र साध्यव्याप्यवत्तापि ज्ञाना न तु तत्र पर्वतत्वादिकं पक्षतावच्छेदकं
तत्र लिंगविशेष्यकपरामर्शोऽनुमितौ हेतुः पर्वतधर्मिकवह्निव्याप्यवत्तानिश्चयत्वापि ज्ञाना वह्निव्याप्यवत्तावगित्रेष

मिकपर्वतप्रकारकनिश्चयत्वस्यगुरुतरव्याप्यभावाप्रकारकत्वाप्रवेशेनलघुतयातादृशस्यैवहेतुत्वौचित्यात् यत्रतुसक
लवह्निप्रमियत्वाश्रयचैत्रादिसमानकालीनपर्वतत्वादिस्वरूपंपक्षतावच्छेदकमेववह्न्यादिसाध्यव्याप्यहेतुमत्वायेन
यागुरुतरंतत्रतदवच्छिन्नविशेष्यकसाध्यव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनैवपक्षविशेष्यकःपरामर्शोहेतुस्तादृशविशिष्ट
पर्वतत्वावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वापेक्षयासाध्यव्याप्यवत्तानिश्चयत्वस्यलघुत्वात्तद्घटितस्यैवकारणतावच्छे
दकत्वात्तथाचव्यवस्थितविकल्पएवमूलोक्तवाशब्दइतिसूक्ष्ममुत्पश्यामः मिश्रमतंशंकतेअथेतिअव्याप्यवृत्तेरितिक
पिसंयोगितत्वादिसाध्यकेसंयोगादेर्वेतत्वादिव्याप्यत्वसंपत्तयइत्यर्थः स्वप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वंचहेत्वधिकर
णोयाह्यम् नातः कपिसंयोगाभावस्यस्वप्रतियोग्यनधिकरणगुणवृत्तित्वेपिकपिसंयोगादेर्वृतत्वाद्यव्यापकत्वं ।
तादृशेतिस्वप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठेत्यर्थः । तदधिकरणाप्रसिद्ध्या नचस्वप्रतियोग्यसमानाधिकरण
यावंतस्तदन्यतत्वरूपस्यप्रतियोग्यसमानाधिकरणपदस्यनिवेशात्संयोगादेर्व्यापकत्वस्यगगनादौचतदभाव
स्यसंभवेगगनाभावस्यापितादृशाभिन्नत्वादितिवाच्यंसंयोगादिःसत्वादिव्यापकत्वापत्तेः संयोगाभावस्यप्रतियो
गिसमानाधिकरणतयातदन्यस्यत्वनत्रिष्ठघटाघटाभावस्यप्रतियोगितयाः संयोगेविरहादितिभावःतथाह

त्वेगगणादेर्व्याप्तत्वे नवैवमिति व्याप्तौ हेतुनिष्ठसाध्यसमानाधिकरण्यस्यास्य व्यापकतायामपि साध्यनिष्ठहेतु
सामानाधिकरण्यस्य प्रवेशाच्चलाघवमित्यर्थः। वृत्तिमत्वमात्रमिति येनसंबंधेन साध्यता तेनैव वृत्तिमत्वमुपादेयं तेन
तेन समवायादिना वृत्तिमतोपि रूपादेः संयोगादिना न कस्यापि व्यापकत्वं वस्तुतः साध्यतावच्छेदकसंबंधेन स्वावच्छिन्ना
34 धिकरणकत्वं तादृशसंबंधिताकत्वमेव व्यापकता वह्न्यादिकस्य वस्तुत्वं गतः समवायेन वृत्तिमतावयविविरुद्धघट
त्वपटत्वयोस्तादृशाभावत्वे न कस्यापि व्यापकत्वमिति ध्येयं सिद्धान्तस्वरूपेण स्वरूपं वउराः प्रसिद्ध्या गगनाभावस्या
पि प्रतियोगिव्यधिकरणत्वादापाततत्र उक्तं एवं सामानाधिकरण्यतानस्य हेतुत्वे अनुमित्यापत्तिरिति व्यापकता
निश्चयस्य तदानीमपि संभवादिति भावः। परामर्शविरहादिति पर्वतवृत्तिधूमव्यापको वह्निरित्येवं परामर्शाभावा
दित्यर्थः। ननु परोक्तव्यापकतापरामर्शकाले वह्निसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इत्याकारकः साधने साध्यसमा
नाधिकरण्याभाववन्निश्चयस्य तत्राप्यनुमितिः स्यादत आह तद्रूपेति साध्यासमानाधिकरणत्वेन न हेतोः पक्षधर्मता
ग्रहस्यार्थः। धर्मान्तरेति साध्यवत्ताबुद्धिं प्रति साध्याभावस्येव साध्यासमानाधिकरणधर्मवत्तायामपि निश्चयस्य
विरोधितापात्वस्य ह्यादोषोक्तत्वादिति भावः। अन्यथेति यदि साध्यासमानाधिकरणतया धर्मान्तरवत्ताधीनं प्रति

वंधिकात्तदातादृश्यपराहि तुसत्तानिश्चयेपि साध्यवत्तानुमितेरिष्टत्वादित्यर्थः ननु पर्वतवृत्तिधूमव्यापको वह्निर्धूमवद्
वृत्तिरित्येवंनिश्चयात्पर्वतो वह्निमानित्यनुमितेरनुत्पत्त्या साध्यसाधनयोः सहचारनिश्चयो हेतुरत आह पर्वतीयव
ह्नीत्यादि तुल्यमिति तथाच व्याप्यवत्तापरामर्शत्वादिना यदि तादृशज्ञानादनुमितिस्तदा समव्याप्त्युक्तज्ञानादनुमिताविष्टा
पत्तिर्यदा दियद्वैयद्धर्मवत्तानिश्चयः साध्यतद्धर्मवद्वृत्तित्वनिश्चयः स्यात्तेनैवानुमितिविरोधीतदा ममापि तुल्यं हे
तोः पाषाणमयत्वादिति भावः अव्याप्यकतापरामर्शत्वादिनां मते विरोधोऽसाधारण्यं वा न हेत्वाभासस्तद्बुद्धेर
नुमितिकारणज्ञानान्यतराविरोधित्वादित्यपि दुष्टत्वं न चेति गाव्याप्तिमत्त्वयेऽन्वयः स्वेहितुस्तथाच यत्साध्याभावाधि
करणपायावदत्यन्ताभावासाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकमित्यावास्तत्त्वमित्यर्थः साध्यतावच्छेदकसं
बंधेनाभावस्यत्वाभावे मत्यंतपदं तेन धूमवन्हित्वस्य समवायावच्छिन्नवह्न्यभावस्य वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे
पि नाव्याप्तिः स्वाधिकरणवृत्तित्वं च निरवच्छिन्नेप्रायं नातः कपिसंयोगित्वादिना दोषप्रसंगः व्यापकत्वादिपर्य
वसन्नस्य यावत्त्वस्याववेशिनलघुनद्वार्येण तात्पर्यमाह साध्याप्रतियोगित्वेति अत्रावच्छेदकत्वं स्वरूपसंबंधविशेष एवेस
मिमानः ननु वाच्यं हि पत्वादितादृशो साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताप्रसिद्धेरव्याप्तिरत आह साध्येति प्रमेय

साध्यके साध्यतावच्छेदके प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावसंभवादाह संबन्धेनेति वस्तुतः संयोगादिसंबन्धेन
प्रमेयत्वावच्छिन्नाभावस्यैवाभाव एव तादृशप्रतियोगित्वप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या तेनाभावसंबन्धसाधारण्येऽपि स्यैकविधप्रति
योगित्वस्याप्रसिद्धावपि न क्षतिः ननु घटत्वरूपसामान्यहेतोरव्याप्तिरिति यावत्त्वादिप्रविशेषेणोक्तव्याप्यव्यापकत्वपि हेतावनुग
35 तत्वादिलक्षणः अथ घटस्य हेतोरव्याप्तिरिति व्यापकत्वादौ यावत्त्वघटितत्वं तदा व्याप्तिघटकस्याभावस्य प्रमेयसमशीव
रूपेण वा व्यंतस्य व्यापकत्वे पर्यवसन्नमिति भावः व्यापकत्वादौ साध्यादिज्ञानविदज्ञावुद्धिविशेषविषयत्वात् तुपयहंः इ
तीयस्य गुरुत्वं व्याकरोति प्रमाणाभाविनेति ननु धूमादेरपि वह्निसमानाधिकरणघटाद्यभावप्रतियोगिता
नव्यापकत्वापत्त्या हेतुमन्निष्ठाभावीयपावत् प्रतियोगित्वाभाव एव व्यापकत्वं वाच्यमिति तन्न यावत्त्वप्रवेशा
न्लाघवमत आह व्यापकतायां चेति प्रतियोगित्वादावेवेति हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वादेरित्यर्थः आदिना तादृशा
प्रतियोगित्वावच्छेदकत्वादेरुपग्रहः न च संयोगत्वादिना घटनुरोधेन स्वप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्र
तियोगित्वादिकमेव व्यापकत्वं तस्य च स्वत्वगर्भत्वात् सामान्याभावसंभव इति वाच्यं निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्ति
ताकाभावप्रतियोगित्वादेरेव तथात्वमिति समभिव्याहारात् व्याप्यवृत्ते व्यापकतायां प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशात्

द्भिन्नाधेयेऽदूमिस्यप्याहुः। ननु महानसीयवह्न्यादौ यावत्वादेरिव न व्यापकतायां सामान्याभाववच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य प्रवेशा
त्सामान्यमेव दृष्टान्तमाह संबंधादीति आदिपदार्थेन संबंधेन साध्यतातदन्यसंबंधावच्छिन्नसाध्याभावस्योपग्रहः तस्य सा
ध्यप्रतियोगिकत्वसामान्याभावस्य तयावच्छिन्नसामग्र्यमिति भावः अन्यथेत्युपमूलसंगत्यर्थमवतारयति लाघवादिति साध्य
वदन्यावृत्तित्वस्य साधनमभेदस्य भेदेन व्यापकत्वापेक्षया लाघवादित्यर्थः तदाहरणस्य व्यापकभावबोधकत्वं स्फुटयन्
यति वीक्षितेति आदिनासावह्निमानित्यत्र तन्नुपदोपसंहृतं तस्योपग्रहः उद्देश्यस्य धूमवत्त्वादेर्यो धर्मस्तद्देश्यतावच्छेदकीभूतो
धूमादिस्तद्वृत्तेरित्यर्थः लाघवमाह अन्योन्याभावस्येति अत्र समभिव्याहारवशादित्युक्तेः शयन्यनादेरिव वीक्षादेस्ता
त्पर्यग्राहकतामात्रेऽविधेयवाचकवत्त्वादिपदप्रवध्यमादिव्यापकवह्न्यादौ लक्षणेति न धूमवान् धूमव्यापकत्ववह्निमा
नित्याकारएवोदाहरणतात्पर्यमिति बोधः अभावे प्रतियोगितावच्छेदकत्वादौ च प्रत्येकमेव वीक्षायाः साकांक्षत्वमार्थयोरपि
धूमवदभावयोरेकपदार्थयोरपि चाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वयोः पदार्थैकदेशेऽपि च वह्नित्वादावच्छेदकत्वाद्यभावस्य
व्युत्पत्तिवैचित्र्येणान्वयो अत एव विशिष्टव्यापकत्वस्य प्रागनुपस्थितावप्यन्वयधीरित्यपि वदंति ननु कल्पत्वावि
शेषत्वे उद्देश्यतावच्छेदकधर्मवत्येव विधेयधर्मवदन्यत्वविरहो वीक्षया बोध्यतां तावतैवोदाहरणस्य साध्यवद
न्यावृत्तित्वप्रदर्शकत्वसंभवादत आह नत्विति उद्देश्यधर्मवतीति भासत इति पूर्वेण च यः असंभवादिति प्रमेयत्ववद्धेतोर

संतान्योन्याभावाप्रसिद्धेरिति भावः यद्यप्युद्देश्यधर्मावतिविधेयधर्मात्यन्ताभावानधिकरणत्वमात्रे विसाध्यवदन्यावृत्तित्व
स्यालाभात्तन्निरसनं न संभवति तथापि लघुनः साध्यात्यन्ताभाववद्वृत्तित्वस्य ज्ञानं यथा न हेतुस्तथा यद्भिन्नेयमित्याद्युदाहरणे
नोद्देश्यधर्मावतिविधेयधर्मात्यन्ताभावाप्रसिद्ध्या तदनधिकरणत्वप्रत्ययासंभवात्तथा साध्यवदन्यावृत्तित्वस्याविधी
नानुमितिहेतुरुक्तस्थल एव विधेयधर्मावदन्योन्याभावाप्रसिद्ध्या तदनधिकरणत्वप्रत्ययायोगादिति दृष्टान्तमुप
यातन्निरसितुं न च विधेयधर्मितावच्छेदकात्यन्ताभाव एव वीसकादिवशादुद्देश्यतावच्छेदकविशिष्टभासत इति
प्रकृते विसत्वस्यानधिकरण एव प्रसिद्धस्य प्रमेयस्य लीनं प्रत्येकमभेदराशेरसत्ताभावोऽभिधेयत्वावच्छिन्नाभासताभि
ति वाच्यं तावता विसाध्यवदन्यावृत्तित्वसाध्याभावववदवृत्तित्वस्य प्रत्यायनासंभवात् साध्यवद्भेदकूटस्य तादृशव्या
प्यघटकत्वादिति भावः हेतुव्यापकतायां साध्यायोगव्यवच्छेदाप्रवेशादसंगतेराह अयोगवदिति ननु केवलान्वयि [illegible]
36 न्यसवह्निमानित्यादिके उदाहरणं वीसकावशात् साध्यवदन्यावृत्तित्वं बोधयिष्यति केवलान्वयिनि च कोऽपि न प्रसिद्ध्या
विप्रतिपत्तिसंभवात् यत्र वक्तास्तीति न तत्रेत्युदाहरणे संगतिरत आह नस्याद्येति केवलान्वयिन्यनुमानमिति
साध्यस्य केवलान्वयित्वग्रहदशायामनुमानं न स्यादित्यर्थः अतिस्फुटत्वमिति वह्निवन्व्यापकत्वनिश्चयस्य तदुर्भेक
व्यापकताधीप्रतिबंधकत्वस्यानुभविकत्वमभिसंधायेत्यर्थः वदंतिप्राञ्चः । व्यापकत्वेति तथा च साध्यविशेषस्थले सर्वे

त्रैवानुमितौ मानसः परामर्श इति मूलार्थः। ज्ञापकत्वं दर्शयति तेनेति परामर्शे साध्यधर्मिके ननु साध्ये इंद्रियसंनिकर्षदशा
यां पक्षेपि साध्यवत्वस्य निर्णयसंभवात् कथमनुमितिरत आह पक्षइति तत्रस्थाने। तदिकेति तद्धर्मिकत्वस्यास्मिन्नुपसर्ज
नीभूतस्यान्यतरस्येत्यर्थः। तथा च दंडी पुरुष इत्यादौ निर्घटं भूतलमित्यादौ च विशिष्टस्य विशेष्यांशे वैशिष्ट्यावगाहित्वे
न हेतुत्वादव्यभिचारोद्धारः पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितौ तु व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहित्वेन हेतुत्वादत्रैव प
र्वतस्य विशेषणत्वेनुमितौ विशेष्यतया भानं तस्मादिति भावः मानाभावादिति उक्तव्याप्तौ मानाभावादित्यर्थः
अप्रांतमिति पक्षधर्मस्येंधनादेर्जलादावपि सत्वेन वह्न्यादौ तत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्यैव सत्वा
दिति भावः। केवलान्वयिसाध्ये संभवत्येवातं तादृशान्नमतो वह्न्यादावित्युक्तं अतिप्रसक्तमिति धूमादिः पक्ष
धर्मसमानाधिकरणाभावीयघटादिनिष्ठप्रतियोगित्वाभाववद्वह्न्यादिपक्षधर्मात्यनुमित्यापादकमित्यर्थः अव्या
पकमिति पक्षे वह्नौ धूमसामान्यव्यापकत्वं धूमे च पक्षवृत्तित्वं गृहीतं यत्र तत्र पक्षवृत्तिधूमं तत्रापि न व्यापकत्वाग्र
हेणानुमित्युत्पत्तेरादिति भावः। अत्र धूमे पक्षवृत्तित्वमुपलक्षणं साध्ये धूमसामान्यव्यापकत्वावगाहिनः पक्ष
वृत्तिधूमव्यापको वह्निरित्येवं विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्य हेतुत्वस्युरचमवक्तात एव ज्ञातित्वमुपलक्षीकृतं मनो
पवह्निज्ञानभावस्याग्रहः। पर्वतादौ सर्वेषामतोऽतएव च वह्निस्वर्गादौ वैज्ञानस्य स्वरूपतोऽनुपस्थितावपि वह्नित्वादिसमा

नाधिकरणत्वातिव्यनुपलब्धीकस्य वह्नित्वादिसमानाधिकरणतावच्छिन्ननियतपूर्ववर्तितावच्छेदकस्वरूपं यत्नादि
कारणतावच्छेदकत्वं मीमांसकेतिन याचप्रमेतरीयं तत्तद्गुण एव कालांतरीयं च पक्षधर्मताज्ञानमात्रमपि तिप्रसंगात्तत
तद्गुणीयत्वादिप्रवेशेनं न कार्यकारणभावापत्तिरिति भावः अग्रे क देशप्रयत्नस्य व्यापकसाध्यकत्वमेवास्तां व्या
दिसत्तायां च साधनवच्छिन्नाभावाप्रतियोगिसाध्यकहेतुमानुपपत्तौ इत्येवं परामर्शस्यास्य साध्यसामानाधिकरण्यभानानि
यमात्ताद्धियो हेतुत्वेमानाभावः साधनांशे तादृशसाध्यप्रकारताया अस्यापि ज्ञानायत्वादिति तु चिंतनीयं ननु कु क
मेण स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवेदादप्यन्वयासिद्ध अनिरूपकस्वर्गव्यापकतावच्छेदकधर्मवत्तापर्यवसितस्य स्वर्गया
गसाध्यस्वर्गको याग इत्याकारक एव तत्र यागवदन्यावृत्तित्वघटितं यागसाध्यत्वं स्वर्गत्वस्यामानाधिकरण्येने व
भासत इति न कापि क्षतिरित्याशये ऽन्यवृत्तित्वे ऽभावे चरखंडरूपो विधिशेषेव मियोऽव्याप्तिशिष्टतामसंभवादि
तिभावः केचित्तु स्वर्गाभावप्रयोजकाभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वलक्षणं स्वर्गसाधनत्वमेव विध्यर्थस्तच्चवि
37 जातीयस्वर्गत्वावच्छिन्नाभावस्यैव स्वर्गप्रतियोगिताभावत्वेन रूपेण यागत्वेन यवच्छिन्नाभावप्रयुक्तत्वं विषयीकृत्य
सुग्रहं प्रयुक्तत्वं च स्वरूपसंबंधविशेषः कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिरूपितः कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिष्ठ
एवेति नातिप्रसंगः प्रयुक्तत्वादिवत् कारणत्वस्याप्यखंडत्वे तु मानुपपत्तिर्निशेषस्वर्गकारणाभावानयाग इत्येवं वि

घेर्वैधर्म्यसंभवादिति रिक्तस्यापि कारणत्वस्यान्यथासिद्धिनिरूपकनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मव्याप्यतयैव वैजात्यादेः कल्पनीयत्वा
दिति प्राहुः ननु परिचायकत्वं यदि परिचयजनकत्वं तदा विशेषणताभावादिस्वघटितमूलासंगतिरतो व्याचष्टे परिचेयेति यद्यपि
परिचायकत्वं व्यावर्त्तकत्वमित्येव व्याख्यानमुचितं तथापि विवक्षितव्यावर्त्तकत्वाभावार्थं परिचयपदं नोपलक्षणतया
न व्यावर्त्तकधर्म्मान्तरोपस्थापकतया तथा च काकवत्त्वादिकं यथोपलक्षणतया पुरस्थापकतया गृहादिव्यावर्त्तकं तेन तथा लिंगं
धर्म्मान्तरोपस्थितिद्वारा परामर्शस्य व्यावर्त्तकं परामर्शतावच्छेदकोपलक्षणतया भावादित्यर्थः। तद्विव्यावर्त्तकत्वे मूलं लिंगमपी
ति विशेषणपरामर्शे नाचयितत्कारणत्वं तदर्थितत्वे सत्येव लिंगस्य विशेषणत्वसंभवादिति भावः। अन्यथेति न तस्य
विशेषणत्वेऽप्यन्यथासिद्धत्वे इति नार्थो विरोधादतः प्रकारान्तरेणावतारयति कारणतावच्छेदकतामात्रेणेत्यर्थः। यथाक्र
ते मत्तधर्म्मतावच्छेदकपर्वतत्वादिनान्यतायामादायार्थान्तरत्वापत्तेः सामान्यमुखी व्याप्तिमात्रविषयप्रत्यासत्तिमाह यावदिति
दितादृशी बुद्धिः विशेष्यविषयकाशाब्दबुद्धिः सामान्यव्याप्त्याविति तथा च धर्म्मस्वरूपं दर्शनं व्यर्थमत आह तादृशस्येति विशे
षणीभूतधूमसमानकालतया वह्न्यवगाहित्वस्येत्यर्थः धूमवान्पर्वतो वह्निमानित्यनुमितेरनुव्यवसायेन तस्यां तादृशाव
गाहित्वस्य ग्रहादिति भावः। ननु तादृशविशेषणजन्यत्वेऽपि तस्यैव लिंगजन्यत्वे सिद्धे तापमानतांशो व्यर्थ इत्यत आह तादृश
नेति चेति ननु यावद्विशेषणकाशाब्दविशिष्टबुद्धिः सा तज्जन्यैव व्याप्तिवस्तुतो तत्समानकालीनत्वादिप्रवेशे नेत्यत आह

साध्यविशिष्टेति तथा चानुमितेः साध्यसमानकालीनत्वावगाहित्वादेव न व्यभिचार इति भावः इत्यनुमितेरेवं प्रयोगस्थलीया
नुमितौ अनुमितेरुक्ताकारत्वाभावात् तथा च धूमध्वंसवान् पर्वतो धूमकालीनवह्निमानित्येवं धूमध्वंसहेतुकानुमितौ धूमस
मानकालत्वावगाहसत्त्वाद् विशिष्टबुद्धित्वस्य हेतोः सत्त्वात् धूमजन्यत्वरूपसाध्यस्य चासत्त्वाद् व्यभिचारः स्यादतो विशेष्यप
38 दमिति भावः तथा च तेव्यभिचारतादवस्थ्यात् व्याचष्टे विशेष्ये विशेषणताउपपत्रेति तथा च काऽनुमितौ विशेष्यपर्वते वि
शेषणतापन्नो न धूम इति तत्समानकालत्वावगाहित्वामपि तस्यां न व्यभिचार इति भावः धर्मान्तरेति स्वरूपकथनं न विवक्षि
तं वैयर्थ्यादसंभवभेदेनैकस्यैव लिंगसाध्यभावे नानुमितावुक्तैकमेव लिंगजन्यत्वस्यानुमानत्वसंगच्छेतेति ध्येयं ननु तदानीं
धूमवान् पर्वतो धूमकालीनवह्निमानित्याकारानुमिते विशेष्ये विशेषणीभूतस्य धूमस्य समानकालीनत्वेन धर्मान्तरस्य वह्नि
वैशिष्ट्यावगाहित्वात् अपि धूमध्वंसलिंगकत्वेन धूमाजन्यत्वाद् व्यभिचार इत्यत आह तदानीं धूमवान् पर्वत इत्यादिमतः पक्षे
तावच्छेदकस्याप्यनुमितिहेतुत्वमिति मतेपि व्यभिचारसंपत्त्यर्थं तदानीमित्युक्तं तेन विद्यमानध्वंसप्रतियोगिधूमवत्पर्व
तत्वेन पक्षतात् तदवच्छेदकीभूतस्य धूमस्यासत्त्वाभः विशेषणा इति साध्यविशेषणीभूतो यः कालस्तद्विशेषणतापन्न
स्यैवेत्यर्थः तथा त्वापन्नस्य विशेषणत्वापन्नस्य धूमस्य समानकालीनत्वं वह्नौ भासत इति पूर्वेणान्वयः यद्यपि विरोध्येवि
शेषणतापन्नो यो धूमस्तस्यैव समानकालीनत्वेन वह्नेरवगाहित्वात् तादृशानुमितौ धूमाजन्यायां व्यभिचारतादवस्थ्यं तथापि

पावह्निशेष्यनिरूपितपक्षधर्मविशिष्टनिरूपितविशेषणताव्युत्क्रमतद्धर्मसमानकालीनत्वावगाहिताकाशाद्भिन्नबुद्धिः स्यात्तद्वि
शेषणबुद्धिजन्यत्वस्य च तात्पर्यप्युक्तानुमितौ च पर्वते धूमस्य वह्निविशेषणत्वं तत्प्रयुक्तं न धूमसमानकालीनत्वावगाहित्वं भा
नाभावात् किंतु साध्यांशे विशेषणताप्रयुक्तमेवेति न व्यभिचारः नन्वेवं धूमवान् पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितावपि विशे
ष्ये धूमस्य वह्निविशेषणत्वं तत्प्रयुक्तं धूमसमानकालीनत्वावगाहित्वमित्यसिद्धिरत आह अनुभवेति अयं विशेष्यविशे
षणताप्रयुक्तः विशेषणताविशेषः समानकालीनत्वावगाहितारूपः तादृशविषयत्वानुभवे विप्रतिपत्तेः कल्पां
तरमाह विशेषणमित्यादिना विधेयतावच्छेदकोपाधित्वेत्यस्य फलमाह धूमकालीनेत्यादि विधेयतेति विधेयता
वच्छेदकं धूमकालीनत्वं तदवच्छिन्ने धूमकालीनत्वं न भासते किंतु वह्नित्वावच्छिन्ने तथा च तदानीं धूमवान् पर्वतो धूम
कालीनवह्निमानित्याद्यनुमितौ धूमाजन्यायां व्यभिचारवारणार्थं तादिति भावः पक्षधर्मविशिष्टेत्यस्य फलमाह धू
मवान् पर्वत इत्यादिना न धूमवत्त्वविशिष्ट इति न धूमवत्त्वविशिष्टांशे इत्यर्थः उद्देश्यतावच्छेदककुक्षिनिक्षिप्तवस्तुनो
परस्परमुद्देश्यविधेयभावविरहादिति भावः। किंत्विति हेतुभूतालोकविशिष्टे पक्षमवदमि धूमकालीनवह्नि
मत्पर्वतत्वरूपपक्षतावच्छेदकं तदुपरि वह्निमत्त्वं भासत इत्यर्थः तथा च धूमजन्यायां तादृशानुमितौ व्यभिचारवारणा
र्थं पक्षधर्मविशिष्टपदं पक्षधर्मविशिष्टविशेष्यतावच्छेदकत्वं तु तदर्थः कथितस्थले तु धूमेन विशेष्यतावच्छेदकः स्या

त्वाद्धर्मिणि प्रकारतया च तस्यैव तथात्वात् किंतु विशेष्यतावच्छेदके कुक्षिनिक्षिप्त एव धर्मोऽत एव पक्षतायां तादृशविशिष्ट
पक्षतावच्छेदकीभूतधर्मस्यावच्छिन्नविशेष्यताकत्वं तु नार्थः पक्षीभूतानुमितौ स्वरूपासिद्धिप्रसंगात् धूमविशिष्टप
39 र्वतत्वस्यैव तत्र धर्मितावच्छेदकत्वादिति ध्येयं धूमकालीनवह्निमानित्याद्यनुमितौ व्यभिचारवारकं प्रकारान्तरमाह
सेव चेत्स्यादिति धूमवान् पर्वतो धूमवत्त्ववह्निमान् धूमध्वंसादिमान् समानकालीनत्वसंसर्गेण धूमविशिष्टवह्न्यादि
साधकानुमितौ धूमाजन्यत्वेन व्यभिचारतादवस्थ्यादुदन्तीत्युक्तं ननु धूमवान् पर्वतो वह्निमानालोकादित्यत्र धूम
समानकालीनवह्नेर्विधेयदशायां तदुपपन्नायां धूमसमानकालीनत्वेन विधेयतावच्छेदकीभूतवह्नित्वावच्छिन्नावगाहि
न्यामनुमितौ धूमाजन्यत्वाद्व्यभिचारः किं च विधेयतावच्छेदकतामात्रस्यातिप्रसंगत्वात् च विधेयतावच्छेदकत्वासं
तम्भवेनानुमित्यापत्तिरत आह उपधेयेति भेदान्मनोव्याप्यत्वस्य व्यभिचारवारकत्वादाह तद्वेति विशेषणत्वादिः प्रवे
39 शे च प्रतियोगिविशेषणेति ननु धूमकालीनः पर्वतो वह्निमानिति धूमादनुमितेर्लिङ्गकालीनत्वस्य हान्यत्वविरहाद
सिद्धिरित्यत आह तथा चेति तथा च यत्र तन्तुसमानकालत्वप्रकारान्यत्वे सति तत्र तत्समानकालीनत्वावगाहित्व
बुद्धिः स्यात्तद्धर्मजन्यत्वं स्यार्थः उपहितानुमितावपि वह्नौ यो धूमसमानकालत्वस्य स्तादजन्यत्वसत्त्वान्नासिद्धिः न चैवं
40 तीयस्य तत्र सत्त्वे पर्यं धूमाजन्यायां धूमकालीनः पर्वतो वह्निमानालोकादित्यादिस्थलीयानुमितौ व्यभिचारवार

कत्वात् नचैवमपि धूमकालीनवह्निसंयोगी पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादिस्थलीयानुमितावसिद्धितादवस्थ्यं तस्या अपि वह्नौ धूमका-
लीनत्वघटितज्ञाननिरूपितत्वादिति वाच्यं तद्वह्नित्वेन तस्यैव लिंगजन्यत्वस्यानुमितेव्यपत्वादिति भावः। ननु पक्षतावच्छेदकीभूतपर्वतत्वा-
दिसमानकालीनत्वेन साध्याभावज्ञानमनुमितौ पर्वतत्वाद्यन्यत्वाद्व्यभिचार इत्यत आह साध्यस्येति ननु गंधप्रागभावावच्छिन्नो
घटो गंधवान् घटत्वादित्यादिस्थलीयानुमितौ पक्षतावच्छेदकीभूतस्यापि गंधप्रागभावस्य समानकालीनत्वं गंधे भासत
एवमुक्तं च पक्षे तत्र संकीर्णगंधप्रदेशीनानुपपत्तेरतस्तत्रैव गंधप्रागभावनन्यायां व्यभिचार एवेत्यत आह नवीनेति गंधप्रा-
गभावो न तत्र पक्षतावच्छेदकः किंतु तत्कालत्वावच्छिन्नत्वमपि स्वरूपसंबंधात्मकमेव तत्रानुमितौ भासते ननु तत्कालव-
त्तितामात्रं येन चरमप्राक्स्यापामप्युक्तानुमितौ गंधप्रागभावनन्यायां व्यभिचार इति भावः पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यस्या-
नुमितौ भानेन चाचार्यसंमतमतो नवीनेत्युक्तं न च कालिकसंबंधेन धूमविशिष्टकालेतेनैव संबंधेन वह्नेः साध्यत्वे धूमवत्-
कालो वह्निमानेतत्कालत्वादित्यादिस्थलीयानुमितौ वह्नौ धूमसमानकालीनत्वावगाहिन्या धूमाजन्यत्वाद्व्यभिचार एवेति
वाच्यं वस्तुगत्या साध्यमवह्नेरेककालवृत्तित्वमानेप्युक्तानुमित्या एककालवृत्तित्वं धूमकालवृत्तितात्वरूपेण वह्नौ संसर्गम-
—र्यादया भासते धूमवान् पर्वतो वह्निमानित्याकारकानुमितौ धूमकालीनवह्निप्रसंयोगेनैव वह्नेः पर्वतांशे प्रकारत्वादिति
भावः कारणायेति जन्यपादं तु समानकालीनत्वेन नमनावगाहिनिरासमूहबोधे दंडजन्यघटाद्व्यभिचारः स्यादिति भावः तुल्ये

स्यादि एकधर्मिविशिष्टधर्मान्तरवैशिष्ट्यावगाहित्वाभाववत्त्वेनैव धर्मितावच्छेदकसमानकालीनतयाविधेयभावस्यानुभवि
कत्वादनुमत्याधिकत्वान्नैयदिनतादृशस्मृतौ व्यभिचारवारणायापि तादृशोपनीतभानस्य व्यभिचारवारणार्थमनुपनीतभानस्य द्वा
न्यत्वमपि हेतौ देयमित्यर्थः कुत्राप्युपमितेस्तादृशावगाहित्वाभावादिति रिक्तायास्तस्या अनन्वयात्तदन्यत्वं नोपात्तमिति
ध्येयं आधाने तिधूमलिङ्गिकायां धूमकालीनत्वावगाह्यनुमितौ धूमाजन्यत्वाद्युक्ताहेतौ व्यभिचार इत्यत आह तत्र प
इति आचार्याणां मत इत्यर्थः अतीतत्वाग्रह इति तथा हि अनुपस्थितधूमध्वंसादिलिङ्गिके वर्तमानानुमितिर्न विना तस्यां च धूम
कालीनत्वस्य कारणताभावादेव भानायोग्यत्वे निरुक्तहेत्वभावादेव न व्यभिचार इति भावः। नानुमितिरिति तत्समानका
लीनत्वग्रहाजन्यतत्समानकालीनत्वावगाह्यनुमितौ परामृश्यमानतत्त्वेन हेतुत्वादिति भावः अतीतलिङ्गिकायां तत्समका
नकालीनत्वावगाह्यनुमितौ व्यभिचारवारकं कस्यचिन्मतमाह केचन इति अत्र समानकालीनत्वेन तथा चातीतलिङ्गका
लीनलिङ्गत्वावगाह्यनुमितावतीतलिङ्गकस्य कालावगाहिन्यां वर्तमानकालावगाहन्यां निरुक्तहेत्वभावादेव न तत्र व्य
भिचारः ननु वर्तमानस्यैव कालस्य पक्षातीतलिङ्गाधिकरणतया भानेन तादृशानुमितौ न तथापि व्यभिचार एवेत्यत आह
तद्वैशिष्ट्यांशे चेति तयोर्लिङ्गवर्तमानकालयोर्वैशिष्ट्यांशे चेत्यर्थः फलितवर्तमानत्वं तद्वैशिष्ट्यांशे च भ्रमानुमितिषु मध्यापि तादा
60 त्म्यावगाहवर्तमानत्वेवेति न धीः वर्तमानपक्षधर्मसमानकालीनत्वावगाहिनी यातादृशी बुद्धिः साधर्मजन्येत्येव व्याप्ति

रिति भावः। तल्लिंगसमानकालीनत्वावगाह्यनुमितौ पराम्रश्यमानतालिंगत्वेन हेतुत्वात् लीनलिंगिकत्वादृशानुमितिरियास्ति
ऽप्यर्थे विशेषणमिति स्वरसः। कश्चिदिति सूचितः। मिश्रमास्त्यां परिष्कृत्याह केचित्त्विति। साधिनास्ततोपि साध्यविशेषणस्या
नुमितावहेतुत्वादाह विशिष्यावावच्छेदकमिति तु व्याप्यविशेष्यतानिरूपितावच्छेदकमित्यर्थस्तेन पर्वतो धूमकालीनवह्निमाना
लोकादिमानादिस्थलीयानुमितेः कालीनत्वांशे विशेष्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वाघटनत्वेपि न व्यभिचारः नतु पर्वतः
पर्वतत्वकालीनवह्निमान् धूमादित्यादिस्थलीयानुमितेर्विशेष्यतावच्छेदकीभूतपर्वतत्वाघटनत्वाद्व्यभिचार इत्यत आ
ह सतश्चेति वर्तमानस्येति नन्वेवं यावद्विशेष्यतावच्छेदकविशिष्टधर्मीनतावगाहस्तादृशबुद्धिः स्यात्तद्विशेष्यतावच्छेदक
जन्यत्वेव व्याप्तिरस्तु समानकालीनत्वप्रवेशो व्यर्थ इत्यत आह समानेति यतितादृशयावद्विशेष्यतावच्छेदकजन
न्यत्वं तस्य प्रयोजकत्वलाभायेत्यर्थस्तथा च तल्लोपादेयमेव हेतावितिभावः। अनुमितेः पक्षतावच्छेदकजन्यत्वं नाप्यसिं
मतमन्ययानुमितिविषयत्वाविशेषत्वे वर्तमानसाध्यतावच्छेदकादिजन्यत्वमपि तत्रस्यादिति विशेष्यतावच्छेदकत्वादि
प्रवेशोपि हेतौ व्यर्थः स्यात् यावत्वर्तमानपक्षादिविषयकत्वशाब्दबुद्धिः स्यात् तद्धर्मिजन्येत्यस्यैव सम्यक्त्वादित्यस्वरसः। केचि
दित्युक्तास्सूचितः पराम्रश्यमानत्वेनेति फले प्रतिपक्षरूपेणाकारणत्वं स्वापारं प्रस्यापितद्रूपेणैव कारणस्य हेतुत्वादिति भा
वः। रूपान्तरेण विषयत्वादिरूपेण तद्रूपेणेति पराम्रश्यमानलिंगत्वेनेत्यर्थः। फलव्यापारयोरेकरूपेण कारणस्य

41

हेतुत्वमुपपादयितुमितमाह लिंगत्वेनैवेति व्यापारमात्रमितिमात्रपदेन करणतावच्छेदकत्वव्युदासः कश्चिदित्यस्वरसस्ताद्वी
जेनुपरामर्शव्याप्यपि न लिंगत्वेन हेतुत्वं सामान्यतः प्रसिद्धेविषयत्वेन तद्व्यक्तिगोचरप्रसिद्धेतत्तद्व्यक्तित्वेन वा हेतु त्वात्तादृश्येन
वन्नानुमितौ हेतुत्वं व्यभिचारादिप्येकरूपेण फलव्यापारो प्रतिहेतुत्वसंभवादित्यपि विसादि विनिगमनेति लिंगपरामर्शत्वे
नैव परामृश्यमाणलिंगत्वेनादि हेतुतायां विनिगमकाभावो लिंगपरामर्शविषयतया विशेषणत्वं वा लिंगस्यानुमितिहेतुता
यां बीजं तच्च व्याप्यमानेन संभवतीति प्रमाणाभावादेव न तस्यानुमितिहेतुत्वमिति भावः न चेति व्याप्यमित्यस्य च यः विशि
ष्टस्य लिंगविशिष्टपरामर्शस्य लिंगत्वेनेति तस्यैव परामर्शविशेषणतावच्छेदकत्वादिति भावः व्याप्यत्वादीत्यादिना पक्षत्व
निवेशपरिग्रहः वस्तुमात्रस्यैवेति परामर्शविषयतावच्छेदकस्याभावत्वाधिकरणत्वादेः केवलान्वयित्वादिति भावः इदं वस्तु
मात्रस्यानुमितिहेतुत्वं न पितिपरामर्शविषयतावच्छेदकीभूतेनाभावत्वादिनानुमितौ स्यात्तत्रान्वयव्यतिरेकानुविधानाभावा
दिति भावः। ननु विनापि स्यात्तत्रान्वयव्यतिरेकानुविधानं लिंगविशिष्टपरामर्शहेतुत्वमेव ततद्विशेषणतावच्छेदकीभूतेनाभाव
त्वादिनानुमितिहेतुत्वं कल्पयितुमशक्यमत आह अन्यथेति इष्टाद्यामिष्टसाधनताघटकस्य शाब्दबोधादौ चाकांक्षादिघट
कस्य जगत एव विशिष्टस्य इष्टसाधनत्वादिज्ञानस्य हेतुतावलादिवतद्विशेषणतावच्छेदकीभूतेनाभावत्वादिना हेतुता
पत्तेरित्यर्थः। ननु लिंगपरामर्शस्थले इव तत्रापि विनिगमनाविरहादिष्टसाधनत्वानि विष्टपदार्थस्यैव आदि हेतुत्वमेवेत्यत आ

हेतावेतिव्याप्तीति व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वेनेत्यर्थः तादृशज्ञानत्वेन व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन तद्वि
षयत्वस्यापि प्रवेशो गौरवादिति भावः। ननु पक्षनिष्ठविशेष्यतानिरूपितव्याप्यवत्त्वप्रकारतासंबंधेन ज्ञानविशिष्टत्वेन
हेतुत्वाद्विनिगमनाविरहः स्वप्रमेयत्वादिप्रकारकज्ञानस्य तादृशसंबंधेन हेतावभावादिति गासिद्धसंग्रहाभावादत आह किं चेति का
लोत्तरीयं यद्व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं तद्विषयीभूतादपि लिंगादित्यर्थः ननु कारणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नपूर्ववर्तित्वस्य कार्यो
त्पत्तौ तंत्रत्वात्तदानीं च तादृशज्ञानविषयतापन्नस्य लिंगस्याभावान्नानुमितिरिति भावः। तत आह। कारणेति मुक्तावली। मुप
लक्षितेतद्विशिष्टेति कारणतावच्छेदकविशिष्टसत्त्वस्येत्यर्थः कार्योत्पत्तिनियामकत्वमिति विपरिणतेनान्वयः गौरवादिति दं
डादिसत्त्वेपि सत्यां दंडत्वादिविशिष्टसत्त्वस्य घटानुत्पत्तिनियामकत्वे गौरवादित्यर्थः स्वरूपसंबंधात्मनो नियामकत्वस्य का
धकेविनाप्युपपत्तेर्विश्रामादिति भावः। इतोपि चेति कारणतावच्छेदकोपलक्षितपूर्ववर्तित्वस्यैव कार्योपधाने तंत्रत्वादित्यर्थः।
अन्यथा मण्यादिसत्त्वदशायां मण्यभावविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नस्यासत्त्वाद्दाहानुत्पत्तिसंभवान्मण्यभावत्वेन दाहा
दिहेतुत्वेन स्यादिति भावः। इतोपीत्यपि कार्यान्मण्यभावविशिष्टवह्नित्वेनैव विनिगमनाविरहात् वह्निविशिष्टमण्यभावत्वेना
पि गुरुधर्मेण हेतुतापत्तिरतो वह्नित्वमण्यभावत्वाभ्यां लघुधर्माभ्यामेव दाहादिहेतुत्वात् प्रतिबंधकाभावस्य कारणतानव
च्छेदकत्वमिति संविदितं प्रतिबंधकाभावादीनामपि निमित्तकारणत्वं तस्योपग्रहः तेन घटादिकार्यसमवायित्वाद्यनुपपत्त्या

क्षणघटादिहेतुताकस्य कपालादिने दंडादिविशिष्टकपालत्वादिना घटादिहेतुत्वं पूर्वं दंडाद्युपलक्षिततायापि तन्निगमकदशायां केवलक
पालात् घटापत्तेरिति भावः । ननु दंडघटादिस्थले कारणतावच्छेदकावलीढकारणसत्त्वस्यैव कार्योत्पादनियामकत्वेऽतिप्रसं
गाभावात् तत्र विशिष्टसत्त्वस्य तथात्वमस्त्वत आह केचित्तु कार्यान्तरीयपरामर्शविषयादपि लिंगादनुमित्यापत्त्या परामर्शविशिष्टस
त्त्वमेव नियामकं वाच्यमत आह परामर्शविशिष्टेति अत्रानुमितौ लाघवादिति विशिष्टसत्त्वस्य प्रयोजकत्वापेक्षया विशेषण
सत्त्वस्य प्रयोजकत्वे लाघवादित्यर्थः । ननु लघुनोऽपि विशेषणसत्त्वस्य प्रयोजकत्वं व्यभिचारादत आह आवश्यकत्वादिति विशि
ष्टसत्त्वस्थले विशेषणसत्त्वस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । तथा च व्यभिचारित्वं तत्राप्यनुमतमिति भावः । तथात्वे अनुमितिहेतुत्वं
पक्षसत्त्वं कार्योत्पत्तिनियामकं तस्यैव कारणत्वादिति भावः । ननु चेति परामर्शत्वावच्छिन्नस्यैवानुमितिहेतुत्वे ज्ञलभागाह प
रामर्शधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानाभावस्य च प्रयोजकत्वानुमितिहेतुत्वात्तेन पूर्वं कारणतावच्छेदकागृहीताप्रामाण्यकादपि प्रमात्वेन गृह्य
माणपरामर्शादनुमितिरिति भावः । अथैवमिति एवकारेणावच्छेदकावलीढस्य पूर्वसत्त्वापेक्षणे इदमेवेति संग्रहं च चक्षु
ष्ट्वादिना चाक्षुषत्वादिकं प्रति हेतुत्वे कालान्तरे विषयसंयुक्तादपि चक्षुरादितस्तन्निगमकदशायां प्रत्यक्षोत्पादादित्येवं च चक्षुः
संयोगत्वेन हेतुतायां विनिगमकं स्यात्तथा च चक्षुरादिसंयोगत्वेनैव चक्षुष्ट्वादिनापि विनिगमनाविरहाच्चाक्षुषादिहेतु
त्वमिति प्रकृतोऽभिप्राय इत्यर्थः । संयोगाश्रयोरित्यादिपदेन घटादिकं प्रति कपालतन्तुसंयोगयोः परिग्रहः । विनिगमनाविरहेण चे

चक्षुरादेः कारणत्वसाधकः किंत्वन्वयाद्यनुविधानमेव तस्मिन्नेवाह स्यादेवेत्यादि ननु चक्षुःसंयोगाद्यनुविधानेऽपि स्वीकार्यमे
व चक्षुरादेरन्वयाद्यनुविधानं न तु स्यात् तथा च चक्षुर्नाशकालेऽपि चक्षुःसंयोगसत्त्वे प्रत्यक्षोत्पादे सति विरहादत आह स्या
देवेति तथा च चक्षुरादिसंयोगस्य प्रत्यक्षहेतुत्वेऽपि चक्षुरादेस्तत्र हेतुत्वं व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धत्वाभावाद्धेतुत्वमनुव्या
नुपपत्त्या प्रत्यक्षत्वं प्रति चक्षुरादिना प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति व्यभिचारादिना विलक्षणविदितादिति भावः ननु चैवं कार्यस्यैव चक्षुरा
देरिवानुमितावपि लिंगस्य स्वतंत्रान्वयव्यभिचारिकाभ्यामेव हेतुत्वमापाद्यत इत्यत आह नचेति धूमाभावे सत्त्वेऽपि वह्नि
कानुमित्युत्पादाद्व्यभिचारादनुमितिमात्रे लिंगस्य न स्वतंत्रान्वयव्यतिरेकाविति भावः नचैवं नित्यलिंगकानुमितिप्रत्यक्षा
त्पादकत्वमनुमानलिंगस्य हेतुत्वमन्वयाद्यनुविधानसत्त्वादत आह नचेति तस्य लिंगस्य तथा च यथा कोऽपि लिंगस्य मन
त्वादिः परामर्शव्यापारः स्यात्तदा तेन व्यापारेणान्यथासिद्धिसंभवात्तादृशलिंगस्यानुमितिहेतुत्वं स्यान्नचैवं लौकिकप्रत्य
क्षस्येव विषयजन्यत्वादतः परामर्शेनैवान्यथासिद्धिं तन्नापि लिंगं न हेतुरिति भावः ननु कार्योत्पत्तिनियामकत्वं न स्वरूपसंबंधः
किंतु व्यापकत्वं तच्च लिंगपरामर्शसत्त्वस्येव गुरोरपि परामर्शविशिष्टलिंगसत्त्वस्यापीति मतः कप्तकालावच्छेदकविशिष्टसत्त्वस्यै
व कार्योत्पत्तिनियामकत्वस्वीकारेण कालोऽनुदीय परामर्शविषयालिंगादनुमित्युत्पत्तिकारणतालिंगपरामर्शत्वेनैव परामर्श
मात्रलिंगत्वेनापि हेतुता कं वा स्वतो गोविनिगमनाविरह एवेत्यत आह ननु नवाप्येकस्य पुंसः परामर्शादन्यस्यानुमित्यापत्तेः

पुरुषीयानुमितिहेतुत्वात् कार्यकारणभावानैयमिति बोध्यम् आहुरित्यादि इत्यादिसमसुत्तानादिमानां यथासंख्यं हेतुतयान्वयः
43 एकार्थ इति यदा यत्रानुमितिस्तत्तद्भाकृत्वे साधनेन समर्थं इत्येवं व्याप्यकालाद्यवच्छिन्नायां कार्यकारणयोः समानाधिकरणे संबंध
विधया विवक्षितः इति यत्र कारणतावच्छिन्नसंबंधेन कारणं तत्रैव तत्र कार्यतावच्छेदकसंबंधेन कार्योत्पादकत्वान्नैकस्य पुंसः परा
मर्शदशायां मया परस्यानुमित्यापत्तिरित्यर्थः साध्यवत्त्वमिति अभेदस्य केवलान्वयिसाध्यके ऽप्रसिद्धत्वाद्व्यतिरेकिसाध्यके चाप्रसि
द्धस्यापि साध्याप्रसिद्धस्य तस्या सर्वत्रानुमितौ वर्तमानत्वायोगाद्धेतुत्वं तदंशे दर्शयति एकेति एकाधिकरणाभावविशिष्टोपि परेषाम
भोगाभावास्तादादिरित्यर्थः तथा च भाविन्यापि पर्वते धूमान्वित्वस्यति घटादावन्यत्वमेव विद्यमानमिति गंधत्वादिः साध्यकं संभव
तीति भावः आदिना द्रव्यत्वाद्यन्तताभावविशिष्टस्य घटत्वाद्यन्तं ताभावस्योपग्रहः ननु वर्तमानस्य धूमप्रागभावादेर्हेतुत्वे
तत्कालीनत्वे तत्र साध्यानुमानापत्तेस्तस्य लिंगत्वाभिधानमसंगतमत आह तस्यैवेति विरोधीति यत्र धूमप्रागभावस्तत्र
धूमप्रागभावानधिकरणकालावच्छेदेन वह्निरित्येवं क्रमेण व्याप्तिग्रहादित्यर्थः तुल्यत्वादिति साध्यनियमस्य तत्समानका
धिकरणस्य च दूषितं वप्रागभावसत्वादिति भावः शंकते धूमप्रागभावत्वमिति किं वा इति प्रागभावत्वस्य व्याप्यतावच्छे
दकत्वे प्रागभावे व्याप्तिपक्षधर्मत्वयोः परामर्शसंभवादिति भावः वस्तुगतिमनुरुध्याह नचैतदपीति धूमप्रागभावत्वादे
र्व्याप्यतावच्छेदकत्वमपि नेत्यर्थः तस्यैवेति धूमप्रागभावत्वस्यैवावच्छेदकत्वादित्यर्थः अन्यथा व्याप्तिरवच्छेद्यत्वनियमे प्रति

योगितत्त्वादीत्यादिना तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यानुपग्रहः। तच्चेति यद्धर्मविशिष्टसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितत्वाय
वच्छिन्नाभावो व्यापकत्वं तत्र च विशेषणीभूतधर्मो व्याप्यतावच्छेदक इत्यर्थः। प्रतियोगितत्त्वादिकमेवेति प्रतियोगितावच्छेदकमिति
पूर्वेणान्वयः। यद्यप्यव्याप्यवृत्तिवह्निसंयोगादेर्धूमादिव्यापकत्वोपपत्तये स्वानधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितात्वा
यभावकूटवत्त्वमेव व्यापकत्वं स्वत्वस्याननुगतत्वेन तत्तदभावाभावस्यासंभवात् तथा धूमप्रागभावत्वस्य हेतुत्वेऽपि सुवचं
तथापि व्याप्यवृत्तिसाध्यकव्याप्तिस्थलाभिप्रायेणेदं तत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रवेशाल्लाघवमिति ध्येयं लाघवादिति प्राग
भावाप्रवेशाल्लाघवादित्यर्थः। एवं चेति धूमप्रागभावव्यापकत्वाप्रसिद्धेरेव स्वव्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरसं
संभवादिति भावः। तत्त्वे धूमप्रागभाववत्त्वं अत एवेति धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वस्यापि तथा प्रमेयधूमवन्निष्ठाभाव
प्रतियोगित्वादेर्गुरुतया तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः प्रमेयधूमत्वादिकं न व्याप्यतावच्छेदकमित्यर्थः। एकजातिव्याप्यस्या
परजातिव्यापकस्य यद्रूपादेस्तत्र क्रमेण व्याप्यत्वाद्युदासस्यासंभवात् समनियतेऽस्तु सुखे गुणत्वादौ जातिमत्त्वादिपदेन वह्नित्वा
दिसमनियतस्येन्द्रियत्वजलत्वादिकर्मणः परिग्रहः। तथा च व्यंसत्वासत्त्वात् स्नेहासमवायिजलत्वादेस्तादात्म्यादिकं साध्यं व्या
प्यं न स्यादिति भावः। व्याप्यत्वाभावेऽप्युत्पादप्रतिलाघवेनेत्यादिजलादीत्यादिनावच्छेदकस्यानुपग्रहः। अवच्छेदकत्वात् व्याप
कताप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् स्नेहादीत्यादिना द्रव्यजलत्वानुपग्रहः। प्रसिद्धं चेति गन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वस्यापि

न्तायोगित्वविशिष्टवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वत्वादेर्गुरुतया तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या उभयंगोत्वादिसाधेयोगित्वत्वादिकमपि
व्याप्यतावच्छेदकं नस्यादित्यर्थः। स्वयं नीलधूमत्वस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वोपगमादाह तेइति अतिरिक्तत्वादिति तस्य नीलधूमादा
वपि सत्वेन धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वत्वापवच्छिन्नाभावत्वातिरिक्तत्वादित्यर्थः। तथा च लोके क्रमेण नीलधूमत्वेनैव
वसंभवादिति भावः। ननु प्रमेयधूमत्वादित्वेन च व्याप्यव्यापकत्ववत् त्वापैगुरोरपि प्रमेयधूमत्वादेरपि यथा प्रतियो
गितावच्छेदकत्वं स्वीकृतं तथा स्वनिहत्वादिप्रकारेण व्याप्यत्ववत् त्वार्थमपि स्वनिहवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वत्वादेस्तत्पात्वं
स्वीकार्यमतः स्नेहादौ न व्याप्यत्वमतआह प्रमेयधूमत्वादिनेति कुतइति तस्य धूमप्रागभावत्वनीलधूमत्वादेः कुतो व्या
प्यतावच्छेदकत्वमुदासः। धूमप्रागभावादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वत्वादेरपि गुरोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभवादि
ति भावः। ननु पतत्सामान्यं इत्यादिन्यायेनानुमितिसामान्यहेतोः परामर्शस्यैव प्रमापरामर्शत्वेन प्रमानुमितौ विशेष्य—
45 हेतुत्वोपगमान्लिंगस्य तत्र कारणत्वखंडनात् पुनस्तादाशंकनं संदर्भ विरुद्धमतोभावमाह तत्रैवेति नगौरवमिति तथा च
लिंगत्वाघेनागुरुत्वादिवयथार्थलिंगपरामर्शत्वेन प्रमानुमितौ न हेतुत्वसंभवइति भावः। अन्यथापीति सामान्यतः कृ
तत्वादिव विशेषतः कारणत्वे कार्यसामान्यहेतोः कालादेरनुमित्यादिकं प्रतिपरामर्शादिविशिष्टकालत्वादिना हेतुत्वा
पत्त्या परामर्शादिकमप्यनुमितौ हेतुर्नस्यादित्यर्थः। ननु पदार्थत्वेनादिव्याप्येसामान्यतः कालनिवेशात् कथं धूमकालीन

त्वेन वह्नेः सिद्धिरत आह सामानाधिकरण्य इति नियतेत्यादि तथा च यत्र धूमस्तत्र धूमकालीनसंयोगेन वह्निरिति व्याप्तौ धूम
कालीनवह्निसंयोगेन तस्याश्रयस्य वह्नेः उक्ताहेत्वात्तादृशसंबंधेन पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिः संबंधविधयैव धूमकालीन
संबंधेन व्याप्त्यात्तु निरुक्तसंबंधेन वह्नेः साध्यतावच्छेदकत्वमेव यदा तदेदमुभयोर्मूलेऽभिधानादिति भावः। मतांतरं दूषय
ति यदेत्यत्रेत्यादि यदा धूमस्तदा वह्निर्यत्र धूमस्तत्र वह्निरित्येवं व्याप्तिद्वयज्ञानाज्जायमानायां पर्वतो धूमकालवान्व
ह्निमानित्यनुमितौ लाघवाद्विशेषणतया पर्वते धूमकालविशेषक एव वह्निर्भासत इत्यर्थः वस्तुगत्या धूमकालीनस्यैव वह्नेः प
र्वते भानेऽपि तस्य धूमकालीनत्वेन वह्निभानस्यासंपादनादुक्तं तीयुक्तं यद्वा लाघवादेकोपस्थितेयद्येकस्याः सिद्धा
वपि धूमकालीनत्वेन वह्नेः सिद्ध्ययोग्यतावच्छेदकत्वतिका वादीत्यादिनाद्दशोपग्रहः एतावतापि व्याप्तिसंमतं धूमादि
दिकालव्याप्तेन यद्यापि यावग्राहित्वं नानुमितेः संपादितं धूमकालस्य यदा तावच्छेदकत्वेतद्वत्त्वे च तस्यैवानुमितौ भा
नसंभवात्तस्माद्धूमकालीनवह्निधीर्यावत्तादृशयामिवधूमसमानकालीनत्वेन व्याप्यानुमानं तु दृश्यमिति न
व्याः तदसंभवो व्याप्तिज्ञानस्य करणत्वासंभवः। ननु फलोपजनकस्य तदीयव्यापारजनकस्य संस्कारादेः कथं तद्व्या
पारीभूतपरामर्शजनकत्वमत आह फलजनकेति विरोधाभावादिति यथा यज्ञजनकस्यापि कपालादिकर्मणस्तद्व्या
पारीभूते कपालद्वयसंयोगादिजनकत्वाद्रूपव्यापारे व्यभिचारित्वादिति भावः नचेति वाच्यमित्यन्वयः नकरणत्वं नानु

मितिकरणत्वं तथा च व्यापारजनकतावच्छेदकरूपेण फलजनकस्यैव करणत्वात्तु स्मारणाल्लिङ्गपरामर्शजनकतावच्छेदके
न व्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन नानुमितिं प्रति करणत्वाननुस्मृत्या लिङ्गपरामर्शस्थले व्याप्तिविशिष्टानुभवस्यानुमितिकरणत्वा
सम्भव इति भावः। ननु व्यापारीभूतस्मरणाल्लिङ्गपरामर्शस्य व्याप्तिविशिष्टबुद्धित्वात्तज्जनकतावच्छेदकीभूतेन व्याप्तिविशि
ष्टत्वेनैवानुमितिकरणत्वाविरोध इत्याशङ्क्याह व्याप्तिज्ञानत्वेन चेति। ज्ञानोपरमेऽपि व्याप्तिविशिष्टविषयोपधानेन
इत्याशयः। स्मरणानुकारणत्वं व्याप्तिविषयकत्वेनैव व्याप्तिविशिष्टज्ञाने प्रतिहेतुत्वात् न त्वनुमितौ व्यापितावद्रूपेणैव कर
४५ णत्वमित्यपि तु विशेषकत्वादिति भावः। करणजन्यतावच्छेदकरूपेण फलजनकस्यैव व्यापारत्वात् पूर्वोक्तपक्षे व्याप्ति
विशिष्टानुभवजन्यतावच्छेदकेन च व्याप्तिविशिष्टस्मृतित्वेनानुमित्यजनकत्वात् स्मरणाल्लिङ्गपरामर्शस्य न व्याप्ति
विशिष्टानुभवव्यापारत्वसम्भव इत्याशयेनाह नवेति उक्तनियमयोरप्रयोजकत्वमभिप्रेत्य दूषयति व्याप्तिविषयकस्मा
दिष्टकधर्मिकव्याप्तिज्ञानादन्यधर्मिकव्याप्तिस्मरणानुपपत्त्या धर्मिनिवेशस्यावश्यकत्वे व्याप्तिज्ञानत्वव्याप्तिस्मृतित्वयोरस्मा
मान्यतः कार्यकारणभावे मानाभावादाह विशिष्टविषयकेति धूमादिधर्मिकव्याप्त्यादिविशिष्टज्ञानत्वतद्धर्मिकव्याप्त्या
दिस्मृतित्वाभ्यां वा इत्यर्थः। व्यापारेति स्मरणाल्लिङ्गपरामर्शोत्पत्तौ जनकव्याप्यवत्तानुभवयोरनुमितौ व्यापारव्यापारिभावे
विरोधाभावादित्यर्थः। अप्रयोजकत्वस्य दूषयति नहीति तयोः व्यापारव्यापारिणोः ननूक्तनियमे बाधकाभावे एवमानम

तत्राह इंद्रियेति चक्षुःसंयोगव्यापारकव्यापारं प्रति हेतुत्वे न हि तु भूतस्य चक्षुरादेः स्वजनकतावच्छेदकीभूत चक्षुस्त्वादिना चाक्षु
षात्मकफलं प्रति करणत्वात्तु संयोगत्वेन चक्षुरादिकरणजनकस्य चक्षुःसंयोगादेः स्वजन्यतावच्छेदकीभूतेन चक्षुःसंयोगत्वा
दिना चाक्षुषाद्यात्मकफलं प्रति व्यापारत्वात्तु एवं पदार्थोपस्थिति स्मारकव्यापारं प्रति संबंधिज्ञानत्वेन हेतोः पदज्ञानस्य तज्ज
नकतावच्छेदकीभूत पदज्ञानत्वेन शाब्दात्मकफलं प्रति करणत्वात् संबंधिस्मृतित्वेन पदज्ञानात्मककरणजन्यस्य पदार्थोप
स्थितेस्तज्जन्यतावच्छेदकीभूत पदजन्यपदार्थोपस्थितित्वेन शाब्दात्मकफलं प्रति व्यापारत्वात्तु क्रमात्तौ व्यभिचारेण बाधक
इत्यर्थः एवं तु क्रमनियमात्मत्वेनातद्धर्मेति तत्तरोत्तर विशेषणत्वाभीप्सितेत्यर्थः अस्माकं तु प्रथमधीजन्यतावच्छेदकेन विशिष्टत्वान
त्वेन द्वितीयक्षणोत्पत्ति मध्यमस्याहि तु तस्मात्त्र व्यापारत्वमिति व्यापारविरहादेव नत्रयमस्य तृतीयकरणत्वमिति भा
वः । यमिति यद्धर्मावच्छिन्नजनकत्वेन यद्धर्मावच्छिन्नस्य फलतावच्छेदकीभूत यद्धर्मावच्छिन्नोत्पादकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नस्यैव ता
दृशफले तद्वच्छिन्नस्य व्यापारत्वादित्यर्थः तेन प्रथमक्षणोत्पन्नकस्य द्वितीयक्षणोत्पन्नत्वेन तृतीयक्षणोत्पादकेऽपि न क्षतिः न
चैवं मनःसंयोगस्यापि ज्ञानसामान्ये आत्ममनोयोगस्य कारणजन्यत्वात्स्मृतादिहेतुत्वादिति भावः । तत्पदानियमेति व्यापार
जनकतावच्छेदकरूपेण फलजनकस्यैव करणत्वं करणजन्यतावच्छेदकरूपेण फलजनकस्यैव व्यापारत्वमिति स्वयं नियम
मेवेत्यर्थः विशिष्टेति व्यापारवत्त्वाप्रयोज्यत्वादृष्टसंबंधिविशिष्टवृत्तिसामान्यप्रत्यक्षं तस्मात्सामान्यप्रत्यक्षतस्मैवधेन

विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वमभिप्रेत्याह पूर्वानुभवेनेति संस्कारादिसाधारण्येन विषयकत्वेनैव समनन्तरपक्षं वधेन ताप गाद्विशिष्टधी
हेतुत्वमभिप्रेत्याह संस्कारेणेति जनकतादितितया वत्सारणां लक्षणया मर्शस्यलेपि व्याप्यायत्र जनकतावच्छेदकेन व्याप्तिविषयकत्वे
न पूर्वानुभवस्यानुमितिसामान्यजनकत्वात्तस्य कारणत्वहानिः नन्विदं व्याप्तिज्ञानत्वेन कारणतानस्यादत आह व्याप्ति विष
यकत्वेनैवेति तथा च तत्रैव व्याप्तिरत आह तत्रैवेति भावः एतावतापि कारणजन्यतावच्छेदकस्य पेणा फलजनकस्यैव व्याप्यत्व
नियमेनोपपादितत्वाशयेनाह तत्रैव साध्यव्याप्तिविशिष्टबुद्धित्वस्य नियतवृत्तित्वेन कार्यतावच्छेदकत्वात् जन्यत्वविशिष्टेनैसुतो
अनुमितिजनकतावच्छेदकीभूतस्य निश्चयत्वस्याप्रवेशांशो इत्यत आह संशयसाधारणेति तज्जन्यत्वात् विशेषणीभूता व्याप्ति
विषयकधीजन्यत्वात् कारणजन्यतावच्छेदकीभूतस्य जन्यव्याप्तिविशिष्टज्ञानत्वस्याप्रवेशं सूचयितुमाह नियमतो धारणे
तिरगतत्वापि कारणत्वनिरूपकत्वस्य लाघवादित्यादि व्याप्तिः संशयादपि स्वत्काभ्यांशानिश्चयवतोपि परस्य हेतुतया वृत्तेरनुमिस
नुत्पत्तेरिति भावः लाघवात् व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिपरामर्शस्यैव स्वमतेनुमितिहेतुत्वात् यदि चेत्युक्तेनियतेति पर
मर्शपूर्वनियतोपस्थितस्याभावव्याप्तिरेवेति न मे वक्तारणामिसर्गः भिन्नमते निरासयितुमाह यत्त्विति अन्यथासिद्धादिकलाद
र्शपूर्ववर्तित्वं गृहीत्वा फलजनकत्वग्रहे तादृशपरामर्शस्य परामर्शत्वादिरूपर्थः तत्रैव न्यथासिद्धो व्याप्तिविशानीदं तथा
च परामर्शस्यानुमितिलक्षणकार्यानुगुणतया तेन पूर्ववर्तित्वग्रहे पानुमितौ न तादृशपरामर्शस्यान्यथासिद्धिरिति भावः एवं फलान

गुरुत्वं श्रयतीत्यस्यानिविष्टत्वात् इत्यादि तर्हि किं दंडस्य घटजनकत्वं निरवच्छिन्नमेव तथात्वे चातिप्रसंगात् इत्यत आह दंडत्वेनैवेति
नचैवं भ्रमिजनकादपि दंडात् घटोत्पत्तिः स्यादत आह क्वचिदिति ननु भ्रमेरपि स्वांतर्गतहेतुत्वमपेक्ष्य दंडस्येव भ्रमिजनकदंडत्वे
न घटहेतुत्वं नावच्छेदकमुचितमत आह क्वचिदिति समवायादिसंबंधेन कारणतावच्छेदकीभूतभ्रमिजनकत्वसमवायचक्रत्वादिना वच्छेद्यस्युप
धायकत्वस्य सूचनं तदुपधानेन कतापाद् इति भ्रम्यभावप्रयोजककताघात् इत्यर्थः ननूपधायकतासंबंधेन विशिष्टत्वेनैव घटहेतुत्वात् का
रणतावच्छेदक पूर्वसत्त्वस्यापि चकारोक्त्या पादादवच्छिन्नकत्वात् भ्रमिः स्यात् अत नहेतुत्वं तावच्छेदकमत आह भ्रमिविशिष्टत्वेनेति चक्रा
दीनामिति तेषामपि भ्रम्युपधायकत्वस्वरूपेणैव घटहेतुत्वसंभवे च क्रत्वादिना हेतुत्वे नस्यादित्यर्थः ननु चक्रत्वादिनान्वयप
नुविधानादित्यत्रास्तु कपालत्वं हेतुत्वं तावच्छेदकमत आह नस्यादेवेति निस्कंपेसु पलदलाणां घटादौ प्रवृत्तिसामान्यं व्यपि वयघटजनकतावच्छेद
कधर्मी न कता स्वरूपयोग्यतानिश्चयस्यापि संगीकृत्वात् फलोपधायकता संदेहस्य लाघव गृह्यतोसकंपत्ववृत्तेरुपतापादि
तिध्येयं । ननु स्वरूपत्वयोग्यत्वपादाणत्वादिभिः कपालदंडत्वजातीय घटहेतुत्वात् लेभवत्पदि घटजनकतावच्छेदकता तासिद्धं
सर्वत्वादि व्यापकमेव दंडत्वं सुवर्णादंडत्वादिभिश्च घटानुत्पादे भ्रमिरूपव्यापारविरहादेव स्यादेतेन दानान्तादिधान्त
मेव दंडानां इत्यत्रापि मूर्त्तत्वेन वा घटहेतुत्वसंभवात् दंडत्वजातेर्मानाभावो गगनमनः प्रभृतिभ्यो घटानुत्पादस्यापि भ्रम्याद्य
कस्माद्व्यापारविरहादेव वक्तुं शक्यत्वादत आह अस्त्वेवेति अवच्छेदकविशेषेण कठिनसंस्थानवत्त्वं वेगविशेषादपि वक्तुमशक्यमे

रूपत्तेः। किंतु चक्रभ्रमिप्रयोजकतया सिद्धवेगात्संतानस्थितिस्थितिस्थापकसंस्कारत्वमेव तथात्वं न च घटपरंपरासंबंधेन तादृशसंस्का
रवत्त्वस्य कारणतावच्छेदकत्वमपेक्ष्यतामन्यथा द्विलक्षणसंयोगत्वं वक्तव्यं तथा च एव समवायेन जनकतावच्छेदकत्वमुचितं अत एव संस्का
रजनवेगात्स्वस्य कर्मजन्यत्वादभिरभिघातत्वादभिजीसंयोगकर्मणाशिक्षावधिनाशानतिरिक्तस्य शरीरजन्यत्वाहआदित्यादिस्तितनघाचघटजनक
तावच्छेदकः प्रथमभ्रमिभ्रमिजनकत्वस्य तज्जनकतावच्छेदकवेगाद्यधीनत्वनियमादिति भावः। ननु द्वित्रिसंचलिते
रेचवैश्रमकभ्रमिरुत्पद्यते। तेषामेकतमादपि चक्रभ्रमिर्यस्य वोत्पत्तिप्रसंगस्तादीपेक्षकत्वे संस्कारेणाभ्रमिप्रयोजक
वेगात्प्रसत्त्वादिति वाच्यं अस्खलितनरकोऽसंयोगव्यक्तीनामपि वाम्यादिजातिविशेषकत्वकल्पनादिति भावः। यच्चन्यथासिद्धि
निरूपके स्यापि भ्रमिजनकत्वेन घटहेतुत्वं तदा भ्रमिहेतुत्वमपि घटजनकत्वस्योपेतो नास्यातथान्योन्याश्रयापत्तिरिति
निर्भेस्याह अन्यथेति अत एव स्वस्यस्वर्णत्वकारकत्वादिभिर्भ्रमोकर्षादिति भावः। चैतन्यादीत्यादिना मार्दमाकापादिउ
पग्रहः। ननु भ्रमेः फलानुगुणतया तज्जनकत्वेन घटहेतुत्वेऽपि घटस्य भ्रमानंतरनुगुणतया जनकेन भ्रमिहेतुतायामन्य
थासिद्धिरिव व्याधिक्यमत आह किंचेति परामर्शजनकत्वेन व्याप्त्यादिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे शाब्दबोधानामितिहेतुत्वप्रसं
गइत्यर्थः। नयः एवमग्रेऽपि तज्जनकेतिराद्यधीनजनकं पदार्थोपस्थित्यादिज्ञानेन जनकत्वेनेत्यर्थः। नन्वित्ययमेनेतिस्वाकारा
दिनिर्विशेषविशिष्टस्य ज्ञानादीनामित्यर्थः। कार्यांतरं घटादि तथा च घटादिजनकोऽपः कपालादिजनकत्वेन कपालिकादौ

नामविघटादिजनकत्वप्रसंगइत्यर्थः। शंकते तज्जनकत्वेनेति आकांक्षाज्ञानादिजनकत्वेन शाब्दादिबोधं हेतुत्वे आकांक्षादिज्ञान
त्वेनैव शाब्दादिहेतुत्वं युक्तमित्यर्थः। वस्तुतो व्यभिचारेण प्रथमोपस्थितत्वस्य वक्तव्यत्वात्पकत्वो नियतत्वादाह आवश्यकत्वादि
तिआकांक्षाज्ञानानां युगपदुपस्थितिदशायां शाब्दबोधानुपपत्त्या शाब्दबोधादिकं प्रत्याकांक्षाज्ञानत्वादिना हेतुत्वस्यावश्यकत्वा
द्वित्यर्थः। ननु स्वजन्याकांक्षाज्ञानादिसंबंधत्वेनैवाकांक्षाज्ञानादिजनकस्य शाब्दबोधादिहेतुत्वावाकांक्षाज्ञानादेर्हेतुत्व
मावश्यकमत आह लाघवमस्त्वित्याकांक्षाज्ञानादिजनकत्वेन हेतुतामपेक्ष्य आकांक्षाज्ञानत्वादिना हेतुतायामवश्यं दृक्कल्प्ता
घवादित्यर्थः। इदं प्रथमोपस्थितत्वादि प्रकृत इति अनुमितावपि परामर्शहेतुत्वे ज्ञानकत्वे प्रथमोपस्थितत्वादि पुरस्काय
रामर्शत्वेनैव हेतुत्वौचित्यादिति भावः। ज्ञानत्वेन कारणत्वं स्वं दूषयितुमाह इदं पुनरिति विशिष्टविषयितेत्यादिविशि
ष्टवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेनानुमितिहेतुत्वे तद्व्यापकीभूतेन व्याप्त्यादिज्ञानत्वेन तत्र हेतुत्वं तत्पाद्यस्ततरां तद्रूपेण का
रणत्वाभावे हेतुत्वगर्भत्वात्तस्येति भावः। तद्व्यक्तित्वेति तद्धर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतापर्याप्त्यधिकरणं यद्यद्व्यक्तिकं तद
व्यापकरूपेणैव तद्धर्मावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वादित्यर्थः। विशिष्टपरत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकस्य पक्षतागतत्वस्य व्यापकेना
विष्टधर्मत्वेन स्वत्वावच्छिन्नं प्रति जनकत्वात् तदवच्छिन्नत्वे सुक्ते न चैवं व्याप्तिज्ञानजन्यतापत्तिः धूमलिंगकवह्न्यनुमितित्वेन व्याप्तिविशिष्ट
वैशिष्ट्यावगाहिपरामर्शजन्यतायाः पर्वतो वह्निमान् धूमलिंगकवह्न्यनुमितित्वेनावच्छिन्नं दकं धर्मावच्छेदं प्रति व्याप्तिज्ञानत्वेन

विशिष्टपरामर्शत्वेन वह्निहेतुत्वादर्शकैवेति दिक् नैतितिचात्र धूमधर्मिकव्याप्तिज्ञानत्वेन व्याप्यतारीभूतपरामर्शप्रकारसत्त्वानुमिति
कारणतायां पर्वतमहानसादिप्रसिद्धकधर्मिकधूमलिंगकवह्न्यनुमितित्वस्येव कार्यतावच्छेदकत्वात्स्वपरामर्शे देन परामर्शत्व
स्यानुगतत्वात् पर्वतमहानसान्यतरधर्मिकवह्निव्याप्यवत्तापरामर्शप्रकारसत्त्वात् धूमलिंगकवह्न्यनुमिति